

Kármán Gábor

Fatányér és kőkorsó*

Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi
svéd diplomata szemével

Claes Rålamb svéd diplomata 1657–58 során járt uralkodója utasítására Konstantinápolyban. Az utazásáról szóló különböző dokumentumok lehetővé teszik, hogy útja elemzése kapcsán mentalitástörténeti kérdéseket feszegezzünk, rákérdezzünk a diplomata magyarokról és havasalföldiekről alkotott képére és arra is, miért alakult ki benne az a vélemény, melynek végül hangot adott.

Rålamb konstantinápolyi útja a legjobban dokumentált minden svéd utazás közül, melyek a 17. században az Oszmán Birodalomba indultak.¹ A harminchét éves diplomata komoly képzettséget, de viszonylag rövid karriert mondhatott magának. Uppsala egyetemére járt, majd peregrinációja alatt Leidenben, Párizsban és Saumurben tanult. Diplomáciai pályafutását a vesztfáliai, illetve a brömsebrói (svéd–dán) béketárgyalásokon kezdte. Karrierje azonban Stockholmba hazatérte után (1645) megtorpant és csak X. Károly Gusztáv trónralépte (1654) után vállalt ismét hivatalt, a meginduló lengyel háborúban töltött be diplomáciai és adminisztratív funkciókat. Konstantinápolyi küldetésének hármasként volt. Először is el kellett érnie a Portánál, hogy a tatárok ne támogassák a Lengyel–Litván Államot Svédország ellenében, másrészt a kozákok önálló államalapításához kellett megszereznie a Porta segítségét. Végül céljai közé tartozott, hogy jóváhagyassa II. Rákóczi György fejedelem svédekkel kötött szövetségét és lengyelországi háborúját a Portával. Rålamb 1656 szeptemberében kapta megbízatását, de mivel sokáig nem indult útnak, 1657 áprilisában uralkodója egy újabb követet, Gotthard Wellinget is megbízott ugyanezzel a feladattal. A két követ hosszas konstantinápolyi tartózkodás után sikertelenül tért haza 1658 februárjában.²

A követségről nemcsak Rålamb és követtársa királynak írt leveleit ismerjük, de fennmaradtak tudósításaik is, melyeket Svédország bécsi rezidenséhez, Schweder Dietrich Kleihéhez, illetve Sten Bielkéhez írtak – utóbbi akkoriban Drezdában látta el a svéd udvar képviselőt.³ Rålamb megérkezte után, királyának parancsára összeállított egy összefüggő beszámolót (*Kort beskrifning [Rövid leírás]* – a továbbiakban KB), amely 1679-ben, nyomtatásban is megjelent Stockholmban, Johann Hadorph

* Ezúton szeretném megköszönni a Svenska Institutet munkámban nyújtott segítségét.

1 Ezekről az utazásokról lásd Arne 1927, Arne 1952, Björkman 1932, Öviécicka 1997.

2 A követség diplomáciatörténeti vonatkozásairól és Rålamb életrajzáról lásd részletesen Kármán 2001.

3 A királynak írott levelek a Riksarkivet (továbbiakban: RA) Diplomatica Turcica 2. kötetében található, Kleihéhez a RA Diplomatica Germanica vol. 283-ban, a Turcica vol. 95-ben és a Transsylvania vol. 1-ben, Sten Bielkéhez szóló levelei pedig az RA Bielkesamlingen E 2020-ban.

levéltáros támogatásával.⁴ A királynak beadott kézirat verzióhoz képest a kiadás nem tér el jelentősen, csak az elején és a végén található kisebb átdolgozások. A svéd nyelvű szövegből latin és a 18. század folyamán egy angol verzió is készült, utóbbi John Churchill *Collection of Voyages and Travels* című gyűjteményének ötödik kötetében jelentette meg (London, 1732).⁵

Claes Rålamb hagyatékában régóta ismertté vált konstantinápolyi útleírásának egy másik, hosszabb változata (*Diarium* – a továbbiakban D), melynek modern kiadása 1963-ban jelent meg, Christian Callmer gondozásában. A munka nem Rålamb kézírásával maradt fenn, hanem egy 1698 és 1709 közt, fiának készült másolatban. A *Diarium* alighanem Rålamb az utazás folyamán vezetett naplója, erre mutat, hogy bizonyos adatok, melyek az 1679-ben kiadott változatban hibásan szerepelnek, ebben még helyesek.⁶ Részletessége arra utal, hogy napi feljegyzésekről van szó, bár több jel utólagos átdolgozásra mutat.⁷ Alighanem arról lehet szó, hogy Rålamb nemcsak uralkodója számára állított össze egy jelentést a konstantinápolyi utazásról, de saját, útközben írott jegyzeteiből is készített egy tisztázatot.

A két feldolgozás nemcsak részletességében tér el, de azok bizonyos szerkezeti különbségeket is mutatnak.⁸ Ezenkívül feltűnő még, hogy a *Kort beskrifning* sokkal szívesebben minősíti szereplőit, mint a *Diarium*. Rålamb feljegyzései mellett a küldöttség más résztvevői is hagytak ránk beszámolókat. A király kívánságára Rålamb titkára, Jonas Klingen (később Klingstedt néven nemesítik) is írt egy összefoglalást arról, mi történt Konstantinápolyban,⁹ és Gotthard Welling követségi prédikátora, Conrad Jacob Hildebrandt is hátrahagyta emlékiratát (Hildebrandt 1937), mely iskolapéldája a földrajzi könyveket bőségesen felhasználó útleírásnak, így az Erdélyről szóló részben egymást váltják a szakirodalomból átvett megállapítások, illetve a személyes élmények. Mind Hildebrandt, mind Klingen leírásában találhatók olyan részek, melyeket érdemes összevetni Rålambéval, hiszen az ily módon nyert

4 Csak Rålamb a parancsra adott választát ismerjük: Länna, 1658. július 9. RA Turcica vol. 3. nr. 2., ebben utal arra, hogy már kész a király által kért összefoglalás, csak tisztázatot kell belőle készíteni.

A beszámoló kéziratának lelőhelye: RA Diplomatica Turcica vol. 3. nr. 1. Kiadása: Rålamb 1679.

5 Lásd Franz Babinger jegyzetét: Hildebrandt 1937: XVI. 1. jegyzet

6 Így a *Kort beskrifning*... Lipcse után drezdai megállójukat említi, majd később Serkowiczot (KB 7), ezzel szemben a *Diarium* verzióját tarthatjuk helyesnek: Lipcse–Serkowicz–Drezda (D 39; lásd utóbbiban Callmer 23. számú jegyzetét).

7 Rålamb időnként „akkoriban” kifejezéssel utal vissza az aktuális politikai helyzetre, mely nyilvánvalóvá teszi, hogy később íródott részletről van szó (pl. D 38). Emellett a *Diarium* rendelkezik egy retorikailag felépített bevezetéssel (D 33–36), mely szintén utólagos átdolgozásra enged következtetni, csakúgy, mint az a tény, hogy a *Diarium* végére beillesztett, a törökök vallásáról szóló traktátusra a szövegben jóval előtte utalás történik (D 172).

8 A *Diarium* címéhez méltó módon napló, kronologikus rendben tárgyalja az eseményeket, majd a végén egy rövid értekezést közöl az iszlám hit dogmáiról és szertartásairól (D 212–229). A *Kort beskrifning* ezzel szemben csak 1657 júniusáig, a konstantinápolyi megérkezésig követi a kronológiát, akkor ugyanis egy hosszasan elemzést iktat be az Oszmán Birodalom helyzetéről: elmúlt húsz évének történetéről és válságáról, az oszmán külügyek állásáról, illetve (rövidebben, mint a *Diarium*) a törökök vallásáról (KB 44–79).

9 Uppsala Universitetsbibliotek (a továbbiakban UUB) N 439. fol. 140–153.

többféle perspektíva jobban megmutatja, mi az, ami Rålamb szövegére jellemző, és mi az, ami általánosabb vélekedés.

Elemzésem alapját az utazástörténet modern irányzatainak egyik programadója, Michael Harbsmeier által felvázolt modell adja.¹⁰ Szerinte az útleírások legalább annyira szólnak az utazók saját kulturális közegéről, mint a meglátogatott területéről, sőt az útleírások „a kiindulási kultúra egyfajta önkéntelen kulturális önfelmutatásai” (Harbsmeier 1982: 2). Az utazó azzal szembesül, hogy a saját kultúrájában egyértelműnek tekintett dolgok máshol egyáltalán nem maguktól értetődők, ezeket emeli ki beszámolójában. Az útleírások így áttételesen az utazó saját kultúrájáról számolnak be, ráadásul ezt leíró és nem normatív jelleggel tesszik: ahhoz hasonlítják a külföldöt, amit otthon tapasztaltak, nem pedig ahhoz, amit otthonuktól elvárnak.

Rålambbal kapcsolatban mindeddig senki sem élt hasonló elemzési stratégiával, annak ellenére, hogy elég sok helyen találunk róla említést a svéd historiográfiában.¹¹ Dolgozatomban megkísérlek válaszolni a kérdésre, mit mond a Rålamb által Délkelet-Európáról rajzolt kép a Nyugat-Európa-hoz mindinkább integrálódó svéd nemesség mentalitásáról.¹² Az elemzésben azokra a részekre fogok koncentrálni, melyekben Rålamb Erdélyen és Havasalföldön áthaladtáról nyilatkozik, mert itt sokkal inkább explicit módon viszonyítja saját kultúráját a meglátogatott vidéken talált kultúrához, mint az Oszmán Birodalomról írt (jóval hosszabb) részben.

RÁLAMB ÉS AZ APODEMIKUS IRODALOM

Rålamb írásainak műfaja kétféleképpen is meghatározható: értelmezhetjük útleírásként, de diplomáciai iratként is. Mindkét esetben fel kell tételeznünk, hogy formáját és tartalmát az adott műfajra jellemző stíluskényszerek befolyásolták.

Az utazás történetével foglalkozó szakirodalom 70-es évekbeli fellendülésével egyre több és alaposabb figyelem fordult a 16. században kialakuló ún. apodemikus irodalomra is. Az útleírásokon természetesen mindig nyomot hagytak korábbi minták. A humanizmus korának alkotói általában szándékosan követték stílusukban, művük felépítésében antik példaképeiket, Hérodotoszt, Pauszaniaszt, később pedig a korszak meghatározó filozófusát, Justus Lipsiust, aki *Epistola de peregrinatione italica* című műve révén került az utazás klasszikusai közé. Lipsius már azzal az igénnyel lépett fel, hogy morálfilozófusi szerepéből meghatározza, hogyan kell kor-

10 Az utazástörténet-írás legújabb, kiváló historiográfiáját adja Burke 2000. Magyar nyelven elsősorban a német historiográfiát tekinti át Kulcsár 2001: 4–9. A magyarországi terméstről lásd legújabbban, a régebbi irodalom említésével: Kulcsár 1996; Gelléri 1996; Doba 1999; Fejérdy 1999.

11 Dardel, 1902; Asker 2000; Arne 1927: 38–39; Arne, 1952: 67. Két mentalitástörténeti igényű feldolgozása közül a norvég Bernt Brendemoen utazótársai feljegyzéseivel hasonlítja össze, kimutatóván, hogy Rålamb náluk sokkal kevésbé elfogult a törökökkel szemben, míg Jonas Snees C-(szak-)dolgozata az apodemikus irodalom hatását vizsgálja Rålamb szövegében.

12 Svédország nyugat-európai integrációjáról Ankarloo 1983, Runeby 1983 és a két cikknek helyet adó kötet többi írását is.

társainak utazniuk ahhoz, hogy utazásuk valóban beteljesítse a horatiusi eszményt: *utile* és *dulce* lehessen egyszerre.¹³ Nem ő volt az egyetlen, aki erre vállalkozott, az utazási kézikönyveknek ez az időszak hozta a hőskort: Theodor Zwinger, Hugo de Bloote (Blotius), Hieronymus Turler, Hilarius Pырckmair, Guglielmo Grataroli könyvei egymás után, részben egymásra épülve alakították ki az apodemikus irodalom műfaját.

A megismerendők rendszerezésének módszerét Petrus Ramus logikája szolgáltatta: nála a megismerés egy evidens fogalom definíciójával és részekre bontásával kezdődik, majd e részek hasonlóképpen történő definiálásával és részekre bontásával folytatódik, és így tovább. A módszer kiváló lehetőséget nyújtott az analízis folyamatának grafikus ábrázolására, mellyel a ramisták által jelentős mértékben befolyásolt apodemikusok szívesen éltek.¹⁴ A sokrétű és igen hasznos tanácsok mellett minden apodemikus munka hangsúlyozza az *autopszia* fontosságát: csak azt higgyük el és jegyezzük le, amit saját szemünkkel láttunk. Ahhoz, hogy a feljegyzések később áttekinthetőbbek és mások számára is alkalmazhatók legyenek, ajánlották azt a megoldást, hogy útközben az utazó vezessen naplót, melynek kronologikus adatait később tematikusan rendezze.¹⁵

A 17. században egyre kidolgozottabb lett a könyvek által ajánlott rendszer, már nemcsak elméleti csontvázát adták a lehetséges utazók megfigyeléseinek, hanem azt közvetlenül is befolyásolni akarták: minden megfigyelendő tárggyal szemben kérdéseket állítottak össze, s az apodemikában képzett utazó nem érezhette teljesnek tevékenységét, ha azokra akkurátusan nem felelt meg. Az apodemikusok alkonyát éppen ez hozta: utolsó nagy alkotásuk, Leopold Graf Berchtold 1789-ben, Londonban kiadott *Patriotic Travellerje* már 2443 kérdésként megformált témát feszegetett, így a tudományág végül saját súlya alatt omlott össze (Stagl 1980a: 367).

Justin Stagl szerint teljesen abszurd kérdés, hogy voltak-e az apodemikus kézikönyvek bármiféle befolyással a kor utazóira. Nehéz elképzelni, hogy többszáz utazási kézikönyv (néhányik elsőrangú szerző tollából) úgy jelent volna meg a kora újkorban, hogy mindeközben semmi hatása nem volt magukra az utazókra (Stagl 1995: 90). Szerinte ezek a művek nagyjából a szakács- vagy illemtankönyvekhez hasonló funkcióval bírhattak, melyeket az ember általában csak bizonyos konkrét kérdésekre vonatkoztatva használ, de nem követi minden utasításukat. Természetesen egyéniségtől függött, ki mennyire teszi magáévá és mennyire képes alkalmazni az apodemikus keretet (Stagl 1995: 90–94).¹⁶

¹³ Stagl 1980a: 353.; Kovács S. I. 1988: 116. Az apodemikus irodalom legfontosabb példányainak bibliográfiáját lásd. Stagl 1980b: 173–187.

¹⁴ Lásd Stagl 1980a: 363. illusztrációját Nathan Chyraeus könyvéből. A felsorolt szerzők rövid életrajzát adja Stagl 1980a: 355–359.

¹⁵ A téma legnagyobb jelenlegi szakértője, az osztrák szociológus–etnológus–történész Justin Stagl ezt a módszert a kettős könyvelés elterjedésével hozta párhuzamba (Stagl 1980a: 362) – ha egymásra hatásuk nem is közvetlen, alighanem ugyanaz a mentalitás húzódik meg mögötte.

¹⁶ A magyarországi kutatásban Kovács Sándor Iván hívta fel a figyelmet az apodemikus irodalomra (Kovács S. I. 1971, 1988), míg svéd kutatás az 1990-es évtizedtől kezdte magának felfedezni azt (Eliasson 1993, Winberg 2000). Rálamb és az apodemikus irodalom kapcsolatát Jonas Snees vetette fel (Snees 2001).

A kevés könyv egyike, melyre Rålamb íróját megnevezve hivatkozik, éppen egy apodemikus munka, David Frölich *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium hoc est viatorum* című műve (D 69). Szerzője, a késmárki német matematikus és prognosztikon-író az Erdélybe menekült enciklopedista, Johann Heinrich Alsted biztatására kezdte el műve összeállítását, eleinte csak egy utazási földrajz formájában.¹⁷ Ezt utazásmódszertannal, hasznos jótanácsokkal, sőt különböző jóslási útmutatókkal kiegészítve jött létre az 1643–44 folyamán kiadott *Cynosura*. A két részből és nyolc könyvből álló munka hatalmas kompiláció, de korának alighanem egyik legátfogóbb apodemikus kézikönyve.¹⁸

Annak ellenére, hogy Rålamb egyértelműen ismerte Frölich munkáját, a *Diarium* szövegelemzésével jóval nehezebb kimutatni az apodemikus irodalom hatását a szerzőre. Rålamb az apodemikus eszménnyel szemben nem a területek leírására, hanem elsősorban az eseményekre helyezte a hangsúlyt – ráadásul az esetek legnagyobb részében előadásmódja legkevésbé sem száraz, holott ez az apodemikus módszer követő útleíróknál általában megfigyelhető vonás.¹⁹ Frölichtől is csak egyetlen esetben, egy ténykérdésben idézett, és nem lehetünk biztosak benne, vajon a földrajzi összefoglalón kívül olvasta-e más, teoretikus részeit is a *Cynosurának* – hiszen előnyét a többi apodemikussal szemben Rålamb számára minden bizonnyal a konkurenséknél jóval részletesebb Magyarország-leírása jelentette.²⁰ Mivel nem rendelkezünk Rålamb példányával (ha egyáltalán birtokában volt Frölich könyve és nem csak kölcsönkapta, könyvtárjegyzékében ugyanis nem szerepel), nem találhatjuk meg benne bejegyzéseit sem, ez a kérdés így megválaszolatlan marad.²¹

Mégis valószínűnek tarthatjuk, hogy Rålamb ismerte és saját peregrinációja során alighanem használta is az apodemikus módszert. Bár peregrinációs naplója (ha vezetett ilyet egyáltalán) nem maradt ránk, a *Diarium* egyes részei azt a benyomást kel-

17 Ez 1639-ben, Bártfán jelen meg *Medulla geographiae practicae* címmel, Hildebrandt számos helyen idézi naplójában (Hildebrandt 1937: 28, 35, 36, 62, 63, 65, 74, 75). Kovács Sándor Ivánnak tehát nem feltétlenül helyes azon hipotézise, miszerint a Frölich műveinek elterjedtségéről nyilatkozó Croissy francia követ valószínűleg nem ezt, hanem a *Cynosura* ezzel megegyező részeit olvashatta, hiszen az nem Bártfán, hanem Ulmban jelent meg és Európában nyilván az volt hozzáférhető (Kovács S. I. 1988: 131) – ha a stettini lelkész beszerezhetette a *Medullát*, ez nem okozhatott gondot a francia diplomatának sem.

18 A szerzőről és műveiről lásd Kovács S. I. 1988: 126–134, Pavercsik 1996, Hajós 1997. Rålamb hivatkozása Frölichre azért is különösen fontos, mert idáig csak egy, kevésbé megbízható adattal rendelkezünk Frölich elterjedtségére és olvasottságára nézve (igaz, az kifejezetten hízelgő képet fest: Croissy francia követ dedikálása szerint Franciaországban és Hollandiában rendkívül sokan használták, még egyetemi előadásokon is – M. Zemléni Jolán közlésére hivatkozik Kovács S. I. 1988: 131.)

19 A svéd kutatásban Ola Winberg jelezte, hogy az útleírások sokszor megfigyelhető szikár stílusa és helyenkénti váratlan részletgazdagságuk nem egyértelműen a szerzők személyiségvonásaiból fakadnak, hanem abból, hogy megpróbálták követni az apodemikusok által állított követelményeket (Winberg 2000).

20 Nem véletlen, hogy Hildebrandt a *Medullát* használja, melynek túlnyomó részét a földrajzi leírás teszi ki, és Croissy is ezt emeli ki hivatkozott dedikációjában.

21 Rålamb könyvtárjegyzéke UUB U 281. Mivel Rålamb könyvtárát XI. Károly az uppsalai egyetem számára vásárolta meg, az ott található példány elvileg lehetne Rålambé, de az, a címlapra írt feljegyzés szerint, F. Brodinus dalarnai lelkész hagyatékából származik, aki 1663-ban vette meg.

tik, mintha egy hasonló iratból származnának. Ilyennek tarthatjuk elsősorban a Konstantinápoly környéki látnivalók (D 122) és a város mecseteinek ismertetését (D 126–127), a rabszolgapiac meglehetősen szenttelen leírását (D 125),²² és talán nem túlzás azt állítani, hogy az utazási irodalomban kedvelt háromszavas jellemzést parodizálja Rålamb Gyulafehérvár leírásánál: a város szerinte „nem nagy, nem erős, nem jól épített.” (D 75). Nem az apodemikusok tanácsát követte viszont, amikor naplószerű jegyzetéből hazatérte után egy – legalábbis részben – tematikus változatot készített. A *Kort beskriffning* Oszmán Birodalomról írott ismertetése ugyanis csak kis mértékben áll kapcsolatban a *Diarium* szövegével, nagyobbik részében azon kívüli forrásokra támaszkodik.

Lehetséges tehát, hogy az apodemikusok – a feldolgozás módszerét illetően – hattással voltak szerzőnkre. Semmiképpen sem mondhatjuk azonban, hogy tartalmi jegyeiben, a Délkelet-Európában meglátogatott népekkel szembeni attitűdjére is hatott volna. Az apodemikus irodalom nagyon szívesen élt etnikai sztereotípiákkal és ezek elterjedésében is szerepet játszott. Ám sem a görögök, sem a magyarok, de a törökök sem kaptak olyan helyet az apodemikus irodalomban, mely erre lehetőséget adott volna. A Magyarországot és Erdélyt relatíve részletesen (tizenegy, illetve tizenkét oldalban) tárgyaló Frölich sem szán a Balkán-félszigetre fél oldalnál többet, az Oszmán Birodalomból pedig csak Konstantinápoly kap részletesebb (mintegy egy oldal terjedelmű) bemutatást (Frölich 1643–44: II/1. 284–320). Mivel Európának ez a szeglete, úgyszólván állandó háborús viszonyai miatt, teljesen kiszorult az európai utazók látóköréből, az apodemikus irodalom sem tartotta szükségesnek sem városai, sem lakói alapos feltérképezését. Rålamb ítéleteinek forrását tehát máshol kell keresnünk.

RÁLAMB ÉS A DIPLOMÁCIAI ELBESZÉLÉS

Mint a korábbiakban jeleztem, a *Diarium* elsősorban azon tulajdonságával üt el az apodemikusok által elvárttól, hogy viszonylag kevés leírás mellé viszonylag sok eseményt helyez. Azonban ha belegondolunk, hogy Rålamb diplomáciai küldöttségben járt Konstantinápolyban, a királya által rábízott feladat teljesítésén dolgozva, nem is csodálhatjuk, ha írása csak korlátozott mértékben követi a peregrinációs naplók nevelési célzatú stílusát. Rålamb feljegyzéseit egy másik stílus kontextusába kellene behelyeznünk, a diplomáciai jelentésekébe.

Ez azonban nem kis akadályokba ütközik: nem rendelkezünk olyan vizsgálattal, mely a svéd diplomaták jelentéseinek stílusát elemezné. Így nem ismerjük Rålamb szövege kontextusának ezt a vetületét: követett-e valamiféle mintát, vagy saját elhatározása szerint alakította ki beszámolójának szerkezetét és jellegét (természetesen a korszak általános, írásbeli érintkezésre vonatkozó normáinak figyelembe vételével).

²² Ez mindazonáltal azzal is magyarázható, hogy – miként C. D. Rouillard rámutat – nagyon sok, az Oszmán Birodalomban járt utazó természetesnek tartja a rabszolgaságot (Rouillard 1940: 327): Rålamb ebben az esetben követhette az ő példájukat is, az apodemikusok hatása nélkül.

Feltételezhetjük, hogy a diplomáciai iratok tartalmi sematizációja másodlagos a formai sematizációval szemben, ennek vizsgálata pedig valamivel egyszerűbb. A kora újkori diplomáciai iratok rendelkeztek ugyan egy őstípussal, ám a velencei követek által beadandó feljegyzések rendszere más államok számára inkább elérhetetlen etalonnak, mint követett példának számított. Velence nagy újítása a kora újkori diplomáciatörténetben az állam állandó képviselői, az ún. rezidensek kiküldése volt. A 16. század elejétől tartottak fenn állandó képviselőket Bécsben, Párizsban, Madridban, Rómában, rezidenseik Nápolyban, Torinóban, Milánóban, Bruges-ben voltak megtalálhatók, és Konstantinápolyban is tartózkodott egy velencei *bailo*. A legendás velencei követjelentések hagyománya még ennél is távolabbi múltra tekint vissza: 1268-ból már ismerünk előírást a jelentési tevékenységről, ezt 1425-től írásban is köteles volt a hazatért követ benyújtani, 1524-től pedig a beérkezett jelentéseket az állami kancellária megőrizte. A rezidens a helyszínen tartózkodása alatt hetente köteles volt jelenteni az aktuális ügyekről (*dispacci*), hazatérte után pedig egy átfogó beszámolót (*relazione*) kellett benyújtania. Ebben ismertetnie kellett a meglátogatott állam fekvését, városait, klímáját és termékenységét, földrajzát, lakosait és uralmi rendszerét, a fejedelem személyes tulajdonságait (Anderson 1993: 23, Toscani 1980: 111–112).

Kérdés, hogy a 17. századi Svédországban mennyire alkalmazták a klasszikus velencei modellt, mely az Alpoktól északra jóval később került bevezetésre, mint Itáliában (bár már Firenze is sokkal később használta, mint Velence), Angliában pedig sohasem terjedt el (Anderson 1993: 23). A *dispaccin*ak természetesen mindenhol voltak párhuzamai, hiszen minden állam elvárta követeitől, hogy rendszeresen tudósítsanak az aktuális politikai helyzetről, a tárgyalások állásáról – még ha nem is heti rendszerességgel. Az igazán döntő momentumot az összefoglaló államléírás jellegű *relazione* jelentette.

Mint említettük, Rålamb hazaérte után beadott beszámolója, a *Kort beskrifning* tulajdonképpen a két rendezési stílus, a kronologikus és tematikus ötvözete, amennyiben 1657 júniusában, Konstantinápolyban a szerző megszakította a kronologikus elbeszélés fonalát, hogy beiktasson egy hosszú tematikus részletet. Ezzel voltaképpen szokatlan dolgot cselekedett: beszámolójának megírása előtt összesen három esetben fordult elő, hogy valaki ne csak diplomáciai tevékenységéről, hanem a meglátogatott ország általános viszonyairól is külön beszámoljon a svéd államvezetésnek.²³ Nem tudjuk, a beszámoló beadására felhívó királyi levél erre külön

²³ A stockholmi Állami Levéltár (*Riksarkivet*) *Diplomatica* gyűjteményében több mint 300 diplomáciai misszió dokumentumai maradtak fenn 1700 előttről (Tommos 1980 alapján). Mivel a jegyzék csak a köteteket jelzi, és jónéhány esetben található több kisebb jelentőségű követség iratai egy kötetben, melyeket a jegyzék nem részletez, így a pontos szám megállapítása hosszas kutatást igényelt volna.) Ezek közül mindössze huszonöt viseli címében a *berättelse* (beszámoló), *relation* vagy *journal* szavakat, melyek arra engednének következtetni, hogy stílusukban esetleg megfelelnek a velencei *relazione* követelményeinek. Ha csak két kritériumot tekintünk a *relazione* számára szükségesnek – hogy ti. nemcsak kronologikus, hanem legalább részben tematikus rendezésű és hogy a követség hazaérte után nyújtják be –, ekkor is kiesik tizenhat kötet a huszonötből. A maradék kilenc mondhatjuk azt, hogy bizonyos hasonlóságot mutatnak a velencei *relazione*-vel (ebből ráadá-

felhívta-e a figyelmet, vagy Rålamb önállóan választotta ezt a megoldást, de az biztos, hogy ez segítette jelentése későbbi népszerűsödését és kiadását.²⁴

Rålamb írásában tehát nem lehet valamiféle kialakult diplomáciai nyelvezet hatását kimutatnunk, hiszen ilyesmi – eddigi vizsgálataink szerint – a 17. század derekának Svédországában még nem állt rendelkezésre. Ez nem is meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a diplomácia a 17. század során még nem egész életre vállalt hivatás volt, inkább ugródeszkat jelentett a későbbi, otthon vállalt funkciókhoz, így különleges diplomáciai kiképzésben sem részesítették a leendő követeket (Anderson 1993: 32–33).

RÁLAMB ÉS AZ OSMÁN BIRODALOM HATÁRÁN ÉLŐ NÉPEK

A Rålambról szóló szakirodalom elsősorban a svéd diplomata törökökről alkotott képét helyezi a középpontba, és azt tartja vizsgálatra leginkább alkalmasnak. A szövegek elfogultságáról szóló vélemények széles skáláját ismerjük, a legtöbben hűvös és józan korrektségét, elfogulatlan és objektív stílusát emelték ki (Jarring 1984: 141, Brendemoen 1987: 12). Az elfogulatlanság benyomása abból eredt, hogy a kutatás csak a törökökről adott leírást vizsgálta, az ugyanis – ellentétben a magyarokról és románokról szólókkal – valóban nagyrészt nélkülözi az explicit ítéletalkotást, még az oszmán államról írt hosszás beszámoló is csak a bemutatott eseményeken és jelenségeken keresztül jellemzi a Birodalom lakóit.

A magyarokról és a havasalföldiekről ezzel szemben a *Kort beskrifning* oldalain találunk egy-egy összefoglaló leírást. Mindkettőben merész általánosításokkal találkozhatunk. A magyarok bemutatására Rålamb Barcsai Ákos fejedelmi helytartóval folytatott tárgyalásai ismertetésekor kerít sort: „...mindazon magyarok közül, akikkel találkoztam, a legjobb és leghumánusabb ő volt, mivel a többiek általában parasztosan gőgösek, tudatlanok, szokásaikban és viselkedésükben otrombák, megvetnek másokat, saját parasztokhoz és disznókhoz méltó szokásaikhoz és életvitelükhöz képest nem tartják azokat semmire. Úgy gondolják, ha van csirkéjük, szalonnájuk, hagymájuk és erős magyar boruk (melyet inkább szürcsölnek, mintsem hogy innának községes és szegényes kő- és facsészéikből, melyeknek nemcsak nyakuk szűk, de

sul kettő ugyanazon Pufendorf-jelentés két változatát tartalmazza). Ezek egy része esetében könnyen megmagyarázható, miért volt szükség részletes, tematizált ismertetésre: Portugália és az Oszmán Birodalom távoli fekvésük és a viszonylag ritka kapcsolatfelvétel miatt kevésbé lehettek ismeretek a svéd diplomácia irányítói számára. Más esetekben már kevésbé egyértelmű a dolog, bár a párizsi helyzet nyilvánvalóan fontos volt a 17. század második fele Svédországának, Franciaország lévén legnagyobb nyugat-európai támogatójuk. A *Portugallica* gyűjteményben található, ehhez a csoporthoz tartozó két kötet mindazonáltal Rålambnál is tovább ment, mivel diplomáciai kérdéseket szinte egyáltalán nem is vesznek számba.

24 A *Kort beskrifning* nyomtatott változatának előszava szerint a beszámoló már régóta terjedt kéziratban és a másolatok számos hibája miatt vált szükségessé a publikálás (KB 2). A kiadás nagy szó volt: a Svédországgal kapcsolatos kisnyomtatványokat jegyzékbe foglaló Carl Gustaf Warmholtz Rålambén kívül csak Johann Skytte dániai–hollandiai–angliai követségéről szóló beszámolójának kiadását ismeri a 17. századból, de az sem Svédországban, hanem Hamburgban jelent meg, 1616-ban (Warmholtz 1782–1817: nr. 8211).

mindenféle tisztátalan dolgok is bele vannak nyomva), akkor a földön a legnagyobb élvezet jutott nekik. Épp ezért nem találni senki asztalán, akármilyen előkelő legyen is, ezüstneműt vagy üvegpoharat, de még önből készült tányért sem, hanem csak ocsmány fatányérokot, melyeket csak minden nyolcadik napon mosnak, közben csak a csontokat dobálják ki, és ismét használják ugyanolyan zsírosan.” (KB 17). A havasalföldiek ennél sokkal kedvezőbb elbírálás alá estek: „Az ország lakosai, különösen a nemesek, külsejükre nézve szépek, udvarias és jóindulatú nép, de nem eléggé elszántak, állhatatlanok és könnyen láznak fel fejedelmek ellen.” (KB 23.)

Gondolhatnánk, hogy régen kialakult etnikai sztereotípiákkal állunk szemben, melyeket Rålamb csak átvett és saját helyzetére alkalmazott. A szakirodalomban már sokan felhívták rá a figyelmet, hogy a személyes tapasztalat a legritkább esetben spontán, mindig régebbi tudáshoz viszonyul. Edward Said szövegközpontú világszemléletről (*textual attitude*) ír: szerinte az orientalisták hiába mentek el keletre, hogy saját szemükkel lássák, mert csak azt és úgy látták, amit a korábbi irodalom leírt és kanonizált (Said 2000: 162–163). Ugyanezt Wolfgang Neuber kicsit másképp fogalmazza meg: az autopszia sohasem lehet spontán, az összeálló szöveg mindig egy szöveg univerzumba helyezkedik, toposzokat vesz át, intertextuális gazdagságot mutat fel (Neuber 2000: 252). Ezek szerint Rålamb számára is kellett, hogy létezzenek követendő vagy elutasítandó minták, szövege más szövegekkel való ütköztetésben (követésben vagy elutasításban) érthető meg igazán.

Nehéz azonban a helyzetünk, ha arra vagyunk kíváncsiak, milyen diskurzus létezett a 17. századi Svédországban Erdélyről és Havasalföldről, milyen információkat szerezhettek a svéd diplomata indulása előtt a vazallusállamok lakóiról. Rålamb nem vett részt a harmincéves háború hadieseményeiben, Brünn 1645-ös ostrománál sem volt jelen, amikor I. Rákóczi György és Lennart Torstenson közös hadjárataiban svéd és erdélyi katonák köthettek ismeretséget.²⁵ Nem kizárt, hogy az általa látogatott egyetemek valamelyikén találkozott magyar vagy erdélyi diákkal,²⁶ bár ez nem feltétlenül adott bármiféle támpontot a népek megismeréséhez: a magyar peregrinusok (csakúgy, mint a lengyelek) hajlamosak voltak tradicionális ruháikat – és feltehetőleg szokásaik egy részét is – átmenetileg a nyugatiakéra váltani (Bethlen 1980: 576–577, 585; Tóth 1998: 149; M¹ csak 1995: 280–282). Arról, hogy milyen kép élt az erdélyiekről Svédországban a műveltségéről és széles látóköréről ismert kancellár, Axel Oxenstierna tanúskodik. Ő ugyanis azt nyilatkozta az államtanács egyik ülésén, 1643. március 28-án, hogy az I. Rákóczi Györggyel kötendő szövetséget kérdésessé teszi többek közt az, hogy az erdélyiek kevésbé tűnnek kereszténynek (SRP X. 91). A kora újkori erdélyi kultúrát sok mindenért el lehetett marasztalni, de kereszténységét aligha lehetett kétségbe vonni, így a kancellár megjegyzése – még ha értjük is, hogy a svéd államférfi nyilván Erdély oszmán vazallusi

²⁵ Így X. Károly Gusztáv ismert néhány erdélyit, akik horgylétéről aztán 1655-ben a hozzá küldött erdélyi követőtől, Constantin Schaumtól udvariasan érdeklődött is (Schaum jelentése EOE XI. 213–214). A svéd–erdélyi közös hadjáratról 1645-ben lásd Kármán 2000.

²⁶ Leidenben Rålamb peregrinációjának mindhárom évéből ismerünk erdélyi diákokat, 1642-ben öten, 1643-ban nyolcan, 1644-ben hárman szerepelnek a matrikulákban (Szabó–Tonk 1992: 365).

helyzete miatt kétkedett lakói kereszténységében – egyértelműen súlyos információhiányra utal. Nem zárhatjuk ki, hogy Rálamb valamilyen forrásból már elutazása előtt szerzett értesüléseket arról, mi várja majd Magyarországon és Erdélyben.

A kialakított vélemény azonban levezethető Rálamb saját tapasztalataiból is. Az egyes csoportok másokról alkotott véleményével foglalkozó tudósok nagy előszeretettel írnak sztereotípiákról. A szó általános szociálpszichológiai értelmezése: egy bizonyos csoportnak tulajdonított jellemzők, magatartásformák, a csoport tényleges megismerése nélkül. A kulturális antropológus Maryon McDonald a pszichológusok definíciójánál némileg szélesebb értelemben használja a fogalmat. Az ő számára nemcsak a csoportról még annak megismerése előtt, a priori kialakított kép tartozik ide, de az is, amelyet a csoporttal való találkozás után, annak felületes megismerése révén formálódik meg az egyénben. Hipotézisünk szerint ez a helyzet Rálamb magyarokról és havasalföldiekről kialakított véleményével is, így érdemes megfontolni McDonald elemzésének tanulságát: a kulturális eltérés okozza a sztereotípiák létrejöttét, a kultúra pedig kategóriákra osztható és azokban értelmezhető – így a kultúrák eltérése visszavezethető a kultúra kategóriáinak eltérésére (McDonald 1993: 222, 228). Ha megtaláljuk, milyen eltérések mutatkoznak két kultúra kategóriái közt, megjósolható, milyen sztereotípiákat fognak egymással szemben felállítani és fordítva: amennyiben megismerjük két kultúra egymásról alkotott sztereotípiáit, azt visszavezethetjük a kategóriáik közti különbségekre.²⁷ A kérdés tehát úgy fogalmazódik meg: az erdélyi és havasalföldi kultúra mely kategóriái váltották ki a svéd diplomata nemtetszését, és vajon mi lehet a kulturális különbségek mögött.

Étel, ital, étkezési kultúra

Rálamb magyarokról szóló rövid összegzésében előkelő helyet foglalnak el az étkezéssel kapcsolatos panaszok, így logikus, ha az elemzést is ezzel a csoporttal kezdjük. Először sárospataki fogadásáról beszámolván tett említést arról, hogy bár az öt vendégül látó Dalmádi István alprefektus előkelő ember volt, mégis fatányérból evett, mint minden más magyar (D 59). Megbotránkozása csak nőtt, amikor a prefektus, Inczédi Mihály meghívta ebédre. Rálamb így írja le tapasztalatait: „Bár ez a prefektus a fejedelemszony egyik legelső minisztere, előkelő származású és gazdag ember, a szobája mégis takarítatlan és piszkos, terítke és szalvétái koszosak, undok kis üveg poharából lehet nála inni, másnak nem is adott poharat, csak nekem, és előtte Dalmádinál is ugyanezt az üveget és ezüstkelyhet használtam, úgy-hogy úgy tűnt, mintha nem lenne másik az egész városban.” (D 60.)

Hasonló élmények érték a svéd követet Gyulafehérvárott is, ahol az általa egyébként nagyra becsült Barcsai Ákos látta vendégül. „Az ételt óntálakban szolgálták fel,

²⁷ Végső soron nincs sok eltérés a Harbsmeier és a svájci Gabriele Scheidegger által használt modellhez képest: két kultúra eltéréseit és félreértéseit az egyes jelenségeknek tulajdonított érték okozza, ami az egyik számára elfogadható, az a másikat sérti és fordítva.

de tényeink fából voltak, és úgy vettem észre, az a szokás Erdélyben, hogy mindenki fatányért használ, bármilyen nagy úr is legyen, és mikor az egyik oldalát már használta, egyszerűen megfordítja; ez köztük egyáltalán nem szégyen, még ha az te is van régi zsírfoltokkal. Közöséges kőkorsókból isznak, olyanokból, melyekből Lengyelországban, jobban szeretik ezeket, mint az ezüstkelyheket.” Barcsai kérte is az engedélyét, hogy a lakomán inkább ilyen edényből ihasson. Ebből a korszóból pedig a magyarok inkább szűröcsölik a bort, mintsem isszák, „és ezt nagy ínyencségnek tartják” – írja a svéd követ (D 75–76).

Ha a fenti leírásokat összevetjük Rålamb idézett összefoglaló mondataival, láthatjuk, hogy a svéd követ az utazókra általában is jellemző stratégiát (Rouillard 1940: 290. 1. jegyzet) alkalmazza: abból, hogy Barcsai Ákos a kőkorsókat előnyben részesítette, a teljes magyarságra nézve általános következtetést vont le. Sőt azt is hozzátette, hogy üveg poharat nem is látni az asztalaikon, holott Sárospatakon éppen a koszos üveg poharak miatt panaszkodott – és az üveg pohár már valóban nem számított ritkaságnak a 17. század Magyarországon (Tóth 1998: 159).

A fatányérok esetében már nem ennyire egyszerű a helyzet. Erdélyben ugyanis a korszakban valóban a fatányér volt a legelterjedtebb. Az 1676-ban született székely nemesúr, Apor Péter ezt írja: „Emlékezem reá, hogy mikor az óntányér ugyancsak jó formában bejőve, amaz nagy szent ember és nagy úr, Haller János kicsin fatányérokot csináltatott, s az óntányérnak az közepiben tette, s úgy fatányérról ett... az egy fejedelmén kívül senkinek ezüstitálból szabad nem volt enni.” (Apor 1982: 593) Tüdős S. Kinga életmód-történeti kutatásai szerint rendszerint volt ugyan ezüstnemű az erdélyi főurak birtokában, általában mégis inkább az ónból készült tányérokot használták (Tüdős 1998: 89). Rålamb hazájában, a korszak Svédországában meglehetősen sokszínű kép tárul elénk az asztalokon. A század első felében még (különösen a szegények körében) népszerű fatányérok gyorsan felváltották az ón- és réztányérok, míg a század második felében egyre több helyen jelentek meg a nemesfémű vagy kerámiából készült étkészletek. Johan Ekeblad, a köznemesi származású neves naplóíró például sokáig fatányért használt, míg franciaországi követsége alkalmával XIV. Lajostól pompás ezüst étkészletet nem kapott ajándékba. A gazdag arisztokrata udvaroknak már ekkor elengedhetetlen része volt az ezüst. 1648-ban Gustav Oxenstierna tyresői kastélyában két tucat ezüstitál és ugyanannyi ezüstitányért írtak össze, Magnus Gabriel De la Gardie birtokában pedig a század közepén 204 ezüstitál, 66 aranyozott ezüstitál és 273 ezüstitányér volt található (Karlson 1945: 470–473).

Mint a fenti számokból látszik, a svéd arisztokrácián belül is nagy különbségeket találhatunk. A gazdagabb háztartásokra nem is ajánlkozhatott volna jobb példa Magnus Gabriel De la Gardie-nál, hiszen az ő neve szinte összefonódott a luxus svédországi megjelenésével (Revera 1984: 114). Az 1640-es évek végén franciaországi útjáról hazatérve hozta magával az előkelő francia divatot (melynek terjesztésében persze segítségére volt Krisztina királynő lelkes támogatása). Svédországban is robbanásszerűen megindult a luxuscikkek vásárlása: az arisztokrácia bankettjei egymást követték, a főurak nagy ruhatárakat vásároltak össze, hatalmas, időnként

erejüket meghaladó építkezésekbe kezdtek.²⁸ Ez a luxus egyrészt a külföld számára jelezte: az újonnan jelentős politikai tényezővé vált Svédország helyet követel magának Európa vezető hatalmai közt a reprezentáció szimbolikus szférájában. Ugyanakkor belföldre is üzenetet hordozott: egy nemesnek rangjához megfelelő életmódot kell követnie, hatalmát láthatóvá kell tennie, és ily módon teljesen mindegy, hogy anyagilag milyen lehetőségekkel rendelkezik, előkelő és pompás háztartást kell tartania. A korszak Svédországában a takarékoság semmiféleképp nem számított erénynek, csak zsugoriságnak, hiszen egy igazi nemesnek nagylelkűnek és nagyvonalúnak kellett lennie (Englund 1989: 81–83). A gazdasági tőkét a nemesség a státuszszimbólumok tőkéjére váltotta. Jürgen von Kruedener institucionalizált fogyasztási kényszernek hívja ezt a jelenséget, melyben az elithez tartozó egyén kénytelen a felfokozott luxusfogyasztást követni, különben deklaszálódik (Runeby 1980: 11, Revera 1984: 121).

Ezek fényében érthető, miért jelentett Rálamb számára sokkot az erdélyi viszonyokkal való találkozás. Saját értékrendjéből kiindulva hihetetlennek tűnhetett neki, hogy olyan előkelő nemesek, mint Inczédi Mihály és főképp mint Barcsai, nincsenek tisztában a számára alapvetőnek tűnő elvárásokkal. Erdélyben is létezett természetesen a hatalom reprezentációjának hagyománya, a fejedelmi udvar lehetőségei és gyakorlata jócskán felül is múlták egy egyszerű nemesét, de egyértelmű, hogy a hangsúly, amit a látvány kapott, nem érte el a nyugat-európai szintet.²⁹ Az is közrejátszhatott a Rálamb számára méltatlannak tűnő fogadtatásban, hogy érkezése idején a fejedelem nem tartózkodott az országban. Kolozsvárott a két fejedelemasszony, II. Rákóczi György anyja, Lorántffy Zsuzsanna és felesége, Báthory Zsófia fogadták. Hogy sor került-e valamiféle hivatalos ebédre és hogy ott milyen étkezletet használtak, erről a svéd követ nem ejt szót. Gyanítható azonban, hogy ha lett volna fogadás, az nem maradt volna ki a *Diarium*ból. Az 1643-ban II. Rákóczi György esküvőjére érkező lengyel királyi követ, Jerzy Ba³³aban mindenesetre arról számolt be, hogy az esküvői ebédet aranyozott tányérokból ették és a követek mellett külön szolgáló állt a tányér cserélgetésére (Ba³³aban 1990: 30–31). Nem valószínű, hogy az esküvőt rendező apjához képest tékozló hírében álló II. Rákóczi György szegényesebben fogadta volna svéd vendégét tizenöt évvel később, ha erre személyesen adódik lehetősége.

Havasalföldön, ahol a fejedelem otthon tartózkodott, hasonló problémái nem akadtak a svéd követnek. Constantin^a erban fővárosában fogadta őt és nagy lakomát rendezett számára. Erről beszámolvva Rálamb elégedetten jegyezhette fel, hogy az

²⁸ Margareta Revera kutatásaihoz (Revera 1984, Revera 1988) Peter Englund tett hozzá értékes mentalitástörténeti adatokat (Englund 1989: 70–83), legutóbb pedig Leon Jespersen tett kísérletet a 17. századi luxusfogyasztás dán és svéd változatának összehasonlítására (Jespersen 1997).

²⁹ Rálambhoz hasonló élmény érthette Rákóczi Zsigmond feleségét, Pfalzi Henriettát, aki arról számolt be csodálkozva 1651-ben hazairt levelében, hogy Magyarországon a főurak ruházata nem különb, mint a szolgálóké (Péter 2000: 50). Az egyes erdélyi társadalmi rétegek ruházatában természetesen volt különbség, ám nem olyan, mint amit a Téli király lánya megszokott, ez okozta félreértését.

ételt ezüsttálcán szolgálták fel (még ha az vasfedővel volt is borítva) és a fejedelem asztalánál ülőknek (köztük természetesen neki is) ezüstitányér jutott (D 85–86).

Az ételek és italok ugyancsak szokatlanok lehettek a svéd utazónak, bár – az említett Jerzy Ba³³abannal ellentétben, aki részletesen elemzi, és természetesen pocskéknak minősíti a megízlelt erdélyi étkeket (Ba³³aban 1990: 16–17) – Rålamb nem sűrűn nyilatkozik róluk. Annyi mindenesetre kiderül, hogy a bortermő vidékekre érve minden valószínűség szerint nehezebbre esett megválnia a sörtől. Moravské Budi jovice mellett feljegyezte, hogy a bor kezd olcsóbb lenni, mint a sör (D 44), de azért továbbra is utóbbi italt részesítette előnyben. Így találkozhatott a legtisztább sörrel, amit valaha ivott: Liptószentmiklóson a postamester német származású felesége főzte (D 54). A hosszú konstantinápolyi tartózkodás után pedig nagy élményt jelenthetett, hogy hazafelé Vukováriban ismét sörre talált (D 197.). A borról alkotott véleményét mutatja egy, a szilisztriai pasának adott válasza. A pasa ugyanis, amikor látta, a svéd követnek mennyire ízlik az életében először megkóstolt serbet, azt mondta neki, hogy ha ez bor lenne, már rég nem tudna magáról. Erre Rålamb azt felelte, hogy inkább ezt issza, mint a bort (D 93).

Egyetlen borfajtáról nyilatkozik Rålamb kedvezően, ez pedig a tokaji. Azt írja róla, hogy Magyarország legjobb bora, a többiekkel ellentétben nem okoz podagrárt,³⁰ Lengyelországban is nagyon kedvelik. Még orvosságnak is jó a magyar betegség ellen: mikor a magyarok érzik a kezdődő betegséget, jó sokat isznak belőle, lefekszenek és kiizzadják. Inczéidinek több fajta tokajija is volt, „egyik jobb, mint a másik” – kommentálja a svéd követ (D 60–61). A bor annyira ízlett neki, hogy még a *Kort beskrifning*ben is megemlíti – egyetlen igazi pozitívumként magyarországi tartózkodása alatt (KB 14). A többi magyar bort azonban nem sokra értékelte, valószínűleg túlzottan erősnek tartotta őket. Erre utal a már idézett rész a magyarok étkezéséről, de az is, hogy nem volt hajlandó tiszta borral koccintani, még akkor sem, mikor a vele együtt ebédelő moldvai követ kifejezetten követelte, hogy fejedelme egészségére azt igyon. A svéd követ arra hivatkozott, hogy a többi pohárköszöntőnél sem fogyasztotta magában az erős bort (D 76). Figyelemre méltó azonban, hogy a magyarok túlzott mértékű borfogyasztásáról nem szól, ellentétben például a francia Jean de Laboureurrel, aki 1646-ben utazott keresztül Magyarország nyugati részein (R. Várkonyi 1987: 56). Valószínű, hogy a svéd még nagyobb alkoholfogyasztáshoz volt szokva, csak épp otthonában a kevésbé erős sört itták nagy mennyiségben.

Az ételek körében sokkal több meglepetés érthette, mint az italok esetében, de erről Rålamb meglehetősen kevés alkalommal emlékezik meg. Egyszer elmeséli, hogy a szempci fogadóban egy szerzetes megtiltotta, hogy böjti napon húst szolgájanak fel neki, így be kellett érnie némi tojással és sózott heringgel, ráadásul még vaját sem tudott szerezni, mert ott nem vaját, hanem zsírt használnak a sütéshez (D 49). Ez önmagában nem lenne különös, de tudni kell, hogy a vaj ebben a korszakban hódította meg Európa nyugati részét: már nemcsak a protestáns északi országok használták (akiknél a csak délen megtermő olaj helyettesítőjeként, böjti

30 A podagra jelentése: lábköszvény.

zsiradékként terjedt el), de a franciáknál is a mártások alapanyaga lett, miközben az ételek veszítettek zsírtartalmukból (Montanari 1996: 141). Így a magyar konyha a kor elegáns nyugati ízléséhez képest némileg visszamaradottnak tűnhetett.

A már többször említett részben Rálamb felsorolja, mit esznek a magyarok: csirékét, szalonnát, fokhagymát. Arról, hogy mindez mennyire ízlett neki, csak onnan szerezhetünk tudomást, hogy a havasalföldi fogadás alkalmával feljegyzi: az étel jobb volt az erdélyinél (D 86). Különösen meglepő élményben lehetett viszont része, amikor Barcsai Ákos felesége, Kemény Erzsébet elutazásakor megajándékozta egy sertésbordából készült fokhagymás kolbásszal, melyet a helyiek – Rálamb szerint – „nagy ínyencfalatnak tartanak” (D 77). A reneszánsz burjánzó fűszerkultusza a 17. századra nyugaton lassan lehanyatlott, és egyéb ízesítőkkal együtt a hagyma is kikerült a francia, itáliai és spanyol konyhák kelléktárából (Montanari 1996: 143). Sőt a hagyma és a fokhagyma erős illata egyre megvetendőbbnek számított, így használatuk állandó gúnyolódásnak voltak kitéve a nyugati szemlélők részéről. Az oroszországi utazók rendszeresen megjegyzéseket tettek a fokhagymaszagú helybéliekre (Scheidegger 1993: 49–50). Nem csoda hát, ha Rálamb is ironikusan viszonyult az ajándékhoz.

Az étkezések alkalmával még egy, számára nehezen tolerálható jelenséggel kellett megismerkednie a svéd követnek, ez pedig a zene volt. Már a magyar területeken is találkozott számára különösnek és nehezen elviselhetőnek tűnő zenével, de az igazán kellemetlen meglepetés Havasalföldön érte, Constantin^a erban fejedelem az ő tiszteletére rendezett ebédjén: „Ahogy leültünk, hatalmas zajt kezdtek csapni a muzsikusok, mindenféle síposok, trombitások, üstdobosok, dobosok, hárfások, hegedősök és mások. A dobokat török módra, mindkét oldalukon ütötték egy-egy pálcával, török muzsikusok játszottak a hárfákon, de úgy ütötték, mint nálunk a *hackebrädét*³¹ szokták, és beleénekeltek időnként két-három szót, ami inkább üvöltéshez hasonlított, mintsem énekléshez, úgy, hogy az embernek megfájdult a füle tőle. Ezt a törökök nagyon szeretik” – kommentálta Rálamb a hallottakat (D 86), és a későbbiekben is jelezte, hogy a török zene számára inkább ordibálásnak tűnik (D 175). Valószínű, hogy nemcsak a hangzásvilággal, de a hangerővel is gondjai akadtak, mert ugyanazt a szót (*skräll*) használta a zenészek minősítésére, mint amikor arra panaszkodott, hogy a hangosan csivitelő fülemülék miatt nem tudott aludni (D 203).

Nem tudni, vajon a böszörményi hajdúk által az ebédhez szolgáltatott zenét azért hasonlította-e farkasüvöltéshez (D 63), mert a török zenéhez állt közel. Vannak ugyan adatok a török zene magyarországi hatására a 17. században,³² mégis kétségek merülnek fel, hogy a svéd követet ez zavarta-e. Ha ez lett volna a helyzet, Rálamb talán nem hagyta volna későbbre, már itt ismertette volna, milyen is a török zene. Úgy tűnik azonban, Magyarországon még valamilyen ismerős zenével akadt dolga, változó minőségű elővezetésben. Nem minden magyar zenekarról kö-

31 Cimbalomhoz hasonló tradicionális svéd hangszer.

32 Sudár–Csörsz Rumen 1996: 72, 87–88. A hajdútáncról és -zenéről lásd Kürti 1983: 80–89.

zöl ugyanis lesújtó véleményt: a váradi kapitány zenészeinek produkcióját egyáltalán nem minősítette (D 65).

Ruházat

A svéd követ, aki mielőtt Rákóczi birtokait elérte, mindig nagyon nagy figyelmet fordított az álcázásra – nem kapott ugyanis útlevelet a császártól –, Magyarországra átérve azonnal beszerzett egy magyar ruhát (D 49). Arról nem esik szó, hogy hordta-e valaha – bár szolgáját egyszer egy ócska magyar köpennyel álcázta (D 50–51) –, de miután a magyarországi ruhadivat olyannyira elütött a nyugatitól, a svéd utazó fontosnak tartotta, hogy szükség esetén identitását egy helybéli ruházat mögé rejthesse. Rålamb azt nem részletezte, hogy az általa vásárolt magyar ruha hogy nézett ki, de a *Diarium* több helyén találkozhatunk ilyesfajta információkkal. A svéd követ közli, hogy a fejedelemszony udvari inasai (egész pontosan lakájokat emleget) magyar libériába, vagyis báránybőrbe voltak öltözve, míg mindkét fejedelemszonymon csak fűző volt, megerősített ujjakkal, rajta pedig hímzett cobolykabátot viseltek, magyar szokás szerint (D 69, 72).³³ Utóbbi leírás igen különös, hiszen a fűzőt önmagában sehol sem viselték, ráadásul Magyarországon a 18. század előtt egyáltalán nem is használták (Tóth 1998: 152). A svéd követ azonban nyilvánvalóan nem talált jobb kifejezést a magyar nemesi női viselet kedvelt darabjára, az elől nyitott, zsinórokkal összefűzött mellényre (melyekkel a magyar asszonyok valóban karcsúsították derekukat), ezért választotta ezt a különösnek ható kifejezést.

A magyar viselet törökös vonásai egyértelműen fokozták Rålamb idegenségérzetét.³⁴ Más forrásból is értesülünk róla, hogy a svéd arisztokraták egzotikusnak találták a kelet-európai divatot. Peder Juul, a Krisztina udvarába küldött dán követ tudósít arról, hogy 1652-ben, a királynő születésnapjára rendezett bálon mindenki töröknek, vagy lengyelnek öltözött (Molbech 1844: 342. nr. 73). Hiába voltak a sok évszázados lengyel–svéd kapcsolatok, sőt a Vasa Zsigmond uralkodásának kezdetén megvalósuló perszonalunió, a lengyeleket öltözékük elkülönítette a svédektől és ugyanolyan egzotikussá tette őket, mint a nagy messzeségben élő törököket. És bár a lengyel és magyar viselet közt jelentős különbségek voltak, melyeket a lengyelek időnként nem kevés gúnnyal emlegettek fel (Ba³³aban 1990: 36.), egzotikusságukban Rålamb számára nyilván nem volt különbség.

Természetesen Rålamb Havasalföldön is törökös viselettel találkozott. Ha szemügyre vesszük Konstantinápolyban vásárolt viseletkönyvének 119., 120. (magyarok) és 123. (havasalföldi) képét, láthatjuk, hogy mindkét nép ruházata tartalmaz törökös vonásokat – ezért is kerülhettek be a gyűjteménybe. A havasalföldi öltözet azonban sokkal keletesebbnek hat, már csak a hosszú köntös (és vele együtt a nad-

³³ A „magyar libéria” annyira különlegesnek (vagy elmaradottnak) tűnt, hogy még a *Kort beskrippingen* is helyet kapott (KB 16).

³⁴ Bethlen Miklós példája jól mutatja, hogy a Nyugat-Európába utazó magyarok (a lengyelekhez hasonlóan) kénytelenek voltak nyugati ruhákba öltözni, hogy ne legyenek állandóan az utcán járók figyelmének középpontjában (Bethlen 1980: 576–577, Tóth 1998: 149). Thurzó Imrét diákársai kigúnyolták idegen ruházata miatt, amikor 1615-ben Wittenbergbe érkezett (Ring 2001: 43–44). A lengyelekre lásd M¹czak 1995: 280–282.

rág hiánya) miatt is. A ruha vörös színe is hivalkodó a havasalföldi esetében, míg a magyarok sötétebb zöld színű ruhája jóval egyszerűbbnek hat. A sárga csizma és a szőrmegalléros kaftán szintén a havasalföldi viseletet mutatja keletiesebbnek.³⁵

Rålamb, úgy tűnik, nem tartotta említésre méltónak a divat további törökösödését, így ha egy, a havasalföldi udvarban dívó, török eredetű szokás nem okozott volna ceremoniális gondokat, nem is értesülnénk ilyen típusú konfrontációról. Ám a Constantin^a erban által felajánlott kaftánt a svéd követ először visszautasította, és csak az után volt hajlandó viselni, hogy a fejedelem elmagyarázta: ez országában a nagyrabecsilés jele. Még ekkor is csak a palotában hordta, onnan kilépve átadta egyik emberének (D 85).

A havasalföldi katonák külsejéről a *Diarium* impozáns képet nyújt. Rålamb beszámolója szerint a Targovi^{te} határában öt váró fejedelmi csapatok „mind szépen és díszesen voltak öltözve [...] többek közt látható volt egy csapat, melynek öltözékét leopárdbőr, páncél és teljes tigrisfejek adták, nagy, a saséhoz hasonlatos szárnyakkal díszítve” (D 83). Hasonló látványban Erdélyben nem volt része, bár ismét fel kell hívni a figyelmet, hogy nem találkozott a lengyelországi hadjáratán lévő fejedelemmel és a nemesség színe-virágával. Hugues de Terlon lovag, XIV. Lajos X. Károly Gusztávhoz küldött követe 1657-ben nem győzte dicsérni az erdélyi had pompás ruházatát, külön kiemelve sas- és sólyomtollas sisakjukat, drágakövel kirakott sisakforgójukat (Terlon 1753–54: 35).

Az utazás körülményei: járművek és szállások

Mint minden utazónak, Rålambnak is meghatározta hangulatát, hogy milyen körülmények közt utazhatott, és ezt számos helyen nem késlekedett feljegyezni. Sokszor olvashatunk róla, milyen nehezen kelt át a magas hegyeken. Kedvelt témája volt ez az utazóknak, csakúgy, mint a megtett mérföldek akkurátus feljegyzése, amivel azonban Rålambnak Havasalföldön fel kellett hagynia, mert ott nem voltak mérföldkövek (D 87). A Szudéták, a Dâmbovița völgye, a Fáttra mind komoly akadályt jelentettek (utóbbinál feljegyezte, hogy a hegyoldalak olyan meredekek, hogy szinte négykézláb kellett rajtuk felkapaszkodni – KB 10).³⁶ Sőt, Szilisztria után nem sokkal balesetet is szenvedett, a kocsit felborult vele és lába ugyan nem tört el, de annyira megdagadt, hogy a csizmát úgy kellett róla levágni (D 92).

Magyarországi átutazása során általában megpróbálta a posta vonalát követni, vagy ha ezt valamilyen okból nem tartotta biztonságosnak, bérelt magának kocsit. A magyarokról alkotott negatív véleményének kialakulásához alighanem hozzájárulhatott az az eset, amikor Gyulay Ferenc váradi kapitány biztosított számára továbbutazáshoz szükséges járművet. Ez ugyanis nem az általa megszokott és igényelt

³⁵ Nem tudjuk persze, hogy minek alapján rajzolta meg az egyébként ismeretlen művész a viseleteket.

A sárga csizma a 17. századi magyarok körében sokkal népszerűbb volt a képen látható feketénél, amelyet inkább akkor hordtak, ha gyászoltak (Tóth 1998: 150).

³⁶ A *Diarium*ban a Tátrát említi (D 54), de miután utána Rózsahegyre érkezik meg, a *Kort beskrifning* verziója tűnik helyesnek.

kocsi volt, hanem csak egy parasztszekér, melybe szekérkosarat téve alakították át utazásra alkalmasnak. Rålamb megpróbált reklamálni és legalább egy csészát szerezni, de a váradi kapitány csak csodálkozott, miért nem elég jó a svéd követnek ez a jármű, hiszen a vidék legelőkelőbb nemesurai is csak ilyet használnak. Rålamb még azzal a megjegyzéssel is megtoldotta beszámolóját, hogy Svédországban még egy tisztességes polgár sem ülne be egy ilyenbe (D 66). És valóban: az Angliában 1564-ben feltűnt kocsi, mely a 16–17. század fordulóján még a hiúság és magamutogatás egyik szimbóluma volt („A kocsi elterjedt, a szajha szintén; a kocsi drága, a szajha szintén.” – mondták a puritánok), a 17. század közepére már a gazdagság fokmérőjévé vált (M¹ csak 1995: 263–266). Ugyanúgy beletartozott az institucionalizált fogyasztási kényszer körébe, mint az ezüst étkészlet, vagy az elegáns, legújabb építészeti divat szerint felhúzott palota. Aki nem kocsit, hanem szekeret használt utazásra, az nem rangjához méltón viselkedett.

Nemcsak a járművek, a magyarországi szállások sem nyerték el a svéd követ tetszését. Korábban sehol nem említette, milyen volt a szállása, de Kassa után, Győr-kén már méltatlankodott amiatt, hogy egy helyiségben kellett aludnia a háziakkal és a szolgálókkal, ráadásul a fogadósné nem volt hajlandó ételt adni nekik, viszont busásan megkérte a fekhelyként szolgáló szalma árát (D 58). Sárospatakon Rålamb már egyértelműen általánosításokat tett: a szoba piszkos volt, magyar szokás szerint, ráadásul előbb hosszas alkudozás árán ki kellett tészkélnie a házigazdát és csirkéit, ha egyedül akart maradni (D 59). Böszörményben maga ugyan jó szállást kapott (bár elég kicsit), de emberei a tanácsteremben aludtak, melyben nemrég gyűlt össze a tanács és olyan bűzt hagyott maga után, melyet semmilyen füstöléssel nem tudtak kiűzni (D 63).

A magyarországi szálláshelyeket mások is sokszor ítélték piszkosnak.³⁷ Ezekkel szemben Rålamb nagyon elismerően nyilatkozott azokról, melyeket a Szászföldön talált: tágasak és kényelmesek voltak, a vendéglátók pedig jóindulatúak (D 77, 79; KB 17–18). Az ország népei közül amúgy is egyedül az erdélyi szászok nyerték el a tetszését. Városaikban érezhette magát leginkább ismerős környezetben, a neveltetéséhez hasonló kultúrában. Igencsak felháborodott hát, amikor a nagysinki bírótól hallotta, miképpen akarta II. Rákóczi György megnyirbálni a szász városok privilégiumait, elsősorban azt, hogy ott csak szászok vehetnek házat. Ez ellen pedig a polgárok hiába tiltakoztak, mert az országgyűléseken a másik két natio, a székelyek és a nemesek leszavazták őket – számol be Rålamb (D 79–80).³⁸ A *Kort beskrifning*ben, mint megszokhattuk, a tényközlésen túlmenően értékel is a helyzetet, és ez nem túl hízelgő: „Sok más is rájuk nehezedik, úgy tűnik hát, idővel szabadságuk semmivé lesz, különösen, mivel nincsen köztük elég értelmes ember, hanem mindnyájan együgyűek. Ami a magyarokat illeti, nekik sem kellene azon munkálkodniuk, hogy a szászokat kiirtsák az országból, sokkal több okuk lenne arra, hogy védjék őket és kedvezzenek nekik. Ugyanis ami Erdélyben jó kézben van, az a szászokhoz tartozik, a többi inkább tiszta barbárság.” (KB 18–19)

³⁷ Jean de Laboureur véleményét idézi R. Várkonyi 1987: 55.

³⁸ II. Rákóczi György és a szász városok vitájáról lásd Kósa 1942: 50–55, illetve Péter 1988: 744.

Mint a fenti idézet mutatja, a szászokról sem festett Rålamb valamiféle idealizált képet, ha szükségét érzi, őket is erőteljesen kritizálta. A Rákóczi és a szászok közti vita ismertetésekor amúgy is nehezebb helyzetben volt a svéd követ, hiszen egy uralkodó és egyik rendje konfliktusában a rend mellett foglalt állást, ami nem feltétlenül volt okos dolog egy, amúgy centralizáló törekvéseiről is ismert svéd királynak beadott jelentésben. Rålamb azonban rögtön tompította a helyzet élét a *Kort beskrieffning*ben még egy megjegyzés beiktatásával, amelynek a *Diarium*ban nem találjuk nyomát. Brassó lakóiról elmondta, hogy ők a legelszántabbak és őket nevezik a szász kiváltságok őrzőinek is, mert „keményen kiállnak jogaikért, bár időnként túlságosan otrombán is, nem úgy viselkednek, ahogy illenék, hiszen egy alkalommal kizárták a fejedelmet városukból, úgy hogy már a városkapun befelé tartott, távoznia kellett, amiből aztán semmi jó nem is származott.” (KB 19)³⁹

Natura és cultura

Utazgatása közben Rålamb természetesen szemügyre vette a vidékeket, melyeken keresztülhaladt és viszonylagos rendszerességgel minősítette is azokat. Egy táj külseje persze nem önmagában volt érdekes számára, hanem olyan szempontból, mit termelnek rajta, mennyire termékeny, illetve mit árul el lakóiról, azok szorgalmáról, a művelési szokásokról. Mind Magyarország, mind Havasalföld talaját roppant termékenynek tartotta (síkságukat rendszeresen hasonlítja Danzig környékéhez), de egyik helyen sem volt igazán meglepődve azzal, ahogy a földdel gazdáik törődtek. Ugyanígy kevés kivétellel elégedetlenül nyilatkozott az épített környezetről.

Az első megjegyzést, melynek alap gondolatát a későbbiekben a többi is követte, Sárospatakon jegyezte fel a svéd követ. A várból kitekintve gyönyörű látványról számolt be. Láttá a Bodrogot, melyről nem sokkal korábban jegyezte fel: olyan gazdag halakban, hogy a helyiek mindig csak annyit tartanak meg a kifogottakból, amennyire szükség van, a többit visszaeresztik, hiszen biztosak lehetnek benne, hogy legközelebb is lesz elég zsákmány (D 59, KB 13). A kertekről azonban azt írta, hogy gyengén vannak megművelve: művelőik csak kihasználják a természet adta előnyöket, de mesterségükkel semmit nem adnak hozzá, és sem épületek felhúzására, sem a tisztaságra nem fordítanak gondot (D 60).

Még ennél is rosszabb véleménnyel volt a hajdúvidékek gazdálkodásáról. Azt tapasztalta ugyanis, hogy Böszörmény felé hajtva több ezer vadludat, darut, kacsát és más vadmadarat látni az út mentén, de a környék népétől képtelenség akár egyet is venni. A hajdúvidék lakosai tehát még a természet adta bőséggel sem élnek, és – mint Rålamb megjegyezte – pénzüket (melyből elég sok van) sem használják fel, hanem elássák. Így aztán folyton rossz ételeket esznek és házaik is csak szalmával fedett viskók (D 62, KB 14). Böszörmény után a követ nyulak sokaságát látta az út mellett, ám ezekhez sem tudott hozzájutni, mivel a kíséretében lévő hajdútiszték kutyái alkalmatlanok voltak a vadásatra: szívesebben látták a nyulat a tálban, mint a mezőn

³⁹ A svéd követ a szász városok és Báthori Gábor fejedelem 1611–12-es vizályaára céloz.

– szól a kommentár (D 63–64). A legrosszabb minősítést a cigányok kapták: őket Rålamb egyértelműen lustának tartotta, amiért nem bizonyultak szorgalmasabbnak az aranymosásban, holott a talált arany kétharmadát megtarthatták és csak egyharmadát voltak kötelesek beszolgáltatni a fejedelemnek (D 73).

A svéd követ Havasalföld elhagyásakor közölte összefoglaló tapasztalatait az országról *Diarium*ában, meglehetősen jó képet festve annak adottságairól (D 88). A *Kort beskrifning* leírása még hízelgőbb: „Havasalföld fekvése és a természet kedvezése miatt Európa egyik legjobb tartományának mondható. A talaj hihetetlenül termékeny, annyira, hogy a lakosoknak nem kerül sok erőfeszítésbe földjük megművelése, hiszen ha a búzamatot csak annyira mélyre ássák le, hogy a föld elfedje, már nagy termést hoz [...] A Duna mellett van a legjelentősebb mezőgazdasági kultúra: legelőt mindenütt jócskán találni; hal is van a szükséges mennyiségben; bor, méz, viasz, só bőségesen; arany- és ezüsterek [...] a földből patakok folynak; mindenféle vadak és madarak olyan mennyiségben, amennyit csak az ember kíván.” (KB 22.) Ugyanakkor azt kellett látnia, hogy az út mellett a föld megműveletlen és lakatlan, a bányákat pedig senki sem műveli. Ennek okát meg is magyarázta: mindez a török miatt van, a rendszeresen átvonuló török csapatok miatt senki nem kezd szívesen földművelésbe az országút mellett, inkább felköltözik a hegyekbe. A fejedelem pedig inkább nem műveltetni bányáit, nehogy a török számára vonzóvá tegye az országot, és veszedelmet hozzon saját fejére.

A kultúrtájaknál természetesen még többet árul el Rålamb egy-egy népről alkotott véleményéről a települések és épületeik leírása. A sárospataki vár még meglehetősen jó kritikában részesült: nem nagy ugyan, de elég szép és világos szobái vannak, és ablakaiból szép kilátás nyílik (D 60). Debrecen azonban már egyértelműen nem nyerte el a tetszését. Leírása szerint a *Civitas Heidonum* főleg mocskossága miatt volt emlékezetes, egyetlen szennytócsában úsztak az utcák és terek, és csak a templomtól a tanácsházig volt lefektetve egy út dorongokból – ahogy az a svéd istállóknál szokott lenni (D 64). A megjegyzés nagyon jellemző: a magyar városban tapasztalt megoldást a svéd tanyák szintjével hasonlította össze. Mint megszokhattuk, a *Kort beskrifning* értékelése Debrecen esetében is túlmegy a *Diarium* által adottan. Ebben már az is szerepel, hogy aki a pallókból készült utca mellett akarna menni, az elsüllyed a mocskokban, és hogy ezt a mocskot a debreceniek ráadásul annyira szeretik, hogy az ajtajukat is ezzel kenik be festék helyett (KB 15).

Erdély székhelye szintén nem kapott jó minősítést: Gyulafehérvár nemcsak „nem nagy, nem erős, nem jólépített,” de ráadásul nincsenek benne házak, csak kunyhók, melyek ablakai hártýából vannak, mint Erdélyben az összes nemesi és nem nemesi ház (D 75, KB 17). Itt is ugyanazt az elmarasztalást találjuk, mint az előző esetekben: az erdélyiek nem ügyelnek eléggé arra, hogy nemesi mivoltukat életmódjukkal is jelezzék, nem különülnek el eléggé a nem nemesi rétegektől – legalábbis a svéd követ által fontosnak tartott kategóriákban semmiképpen. Az egyetlen kivételes épület Gyulafehérvárott, melyet Rålamb hajlandó volt háznak minősíteni, a fejedelmi palota volt, de az is csak azzal a kitételrel, hogy Stockholmban száz ennél szebb polgárház található (D 75). Újra és újra ugyanabba ütközünk: a század közepén

meggazdagodó, francia ízlést átvevő svéd arisztokrata nem tudja elfogadni az erdélyi társadalom szűkösebb anyagi lehetőségeit, és kultúráik ebből (is) adódó különbségeit. Stockholmban ebben az időszakban egymás után épültek az óváros díszes barokk palotái, köztük az egész korszak szimbólumának tekintett Lovagok háza (Revera 1988: 112). Eközben Erdélyben a tizenötéves háború alatt elpusztult fejedelmi palotát ugyan újjáépíttette Bethlen Gábor és I. Rákóczi György,⁴⁰ de az országgyűlés még 1627-ben is hiába hozott döntést Gyulafehérvár fejedelmi székhelyhez méltó házakkal való újbóli beépítéséről (Péter 1988: 748), és úgy látszik, ezek a svéd követ utazásának idejére sem készültek el. A fejedelmi palotát belülről is megtekintve Rálamb ugyan a szobákat viszonylag nagynak találta, de kifogásolta sötétségüket (D 76).

Az előzőekkel már találkoztunk azzal, hogy az erdélyi szászok kiemelt jelentőségre tettek szert a svéd követ szemében. A szász városok, rendezettségükkel és takaros épületeikkel természetesen szintén sokkal inkább elnyerték Rálamb tetszését, mint a többi erdélyi település. Német módon építettek, jobbak és tekintélyesebbek, mint más városok Erdélyben, különösen Nagyszeben – közölte. Még a Szászföldön látott vízimalom is nagy és jól épített, így Magyarországon ritkaságnak számít (D 78–79).

Ami Havasalföldet illeti, ott nem sok városról mondott véleményt. Ebben szerepet játszhatott a vidék viszonylagos lakatlansága is. Az egyetlen minősített városról, Bukarestről azonban meglehetősen lesújtó a véleménye: ahhoz képest, hogy az előző fejedelem, Matei Basarab fővárosa volt, szánmalasan néz ki, egyetlen ház sem jobb benne egy svéd szellér kunyhójánál. Megjegyezte viszont, hogy rengeteg templomuk van, ahogy Havasalföldön általában is sok a templom, mert a románok emléktemplomokat építenek, melyeket aztán nem használnak, így sok helyen lehet templomokat látni a településektől messze, a mező közepén (D 87).

Târgovi^otéről, Constantin^a erban fejedelmi székhelyéről már egy szót sem írt, csak a fejedelmi palota belsejéről. A fogadóterem felé számos szobán kellett keresztülmennie, egyiknek sem volt a falán semmi, ablakaik pedig papírral voltak fedve. Egyedül a fogadóteremben (amelyik minden palotában hagyományosan a legdíszesebb szoba) volt damasztborítás a falakon és ez a szoba rendelkezett üvegablakokkal. Még a fejedelem saját lakosztályában (ahová a hivatalos fogadás után magánbeszélgetésre félrevonultak) sem volt a falakon tapéta, viszont a falak festettek voltak, mint a svéd parasztházaké – jegyezte meg Rálamb (D 84–85). A korszak Svédországhoz képest – ahol arisztokrata körökben dúlt az aranyozott-ezüstözött bőrtapéták divatja, flamand és török szőttesekkel borították a falakat (Karlson 1945: 26–33) – nagyon szegényesnek tetszenek a mégoly szép freskók is.

40 I. Rákóczi György gyulafehérvári építkezéseiről lásd Kovács A. 2000: 65–68.

Udvariasság és reprezentáció

Végül ejtsünk szót arról a szempontról is, amely – szerepéből fakadóan – talán legfontosabb lehetett Rálamb számára. Diplomataként, királya képviselőjeként mindig elsőrendű fontosságot kellett tulajdonítania annak, miképpen fogadják hivatalos színtereken, a Svédországgal szövetséges Erdély, illetve annak szövetségese, Havasalföld reprezentánsai.

Az első kellemetlen tapasztalatot még Erdélybe érkezése előtt, a sárospataki Rákóczi-birtokon szerezte. Az uradalom prefektusa, Inczédi Mihály ugyanis legkevésbé sem felelt meg elvárásainak, és nemcsak a már említett étkezési kultúra terén, de a vendéglátáshoz kötődő más területeken sem. Miután közösen elköltöztek egy ebédet, délután átküldetett Rálambhoz és bocsánatát kérte, hogy vacsorára nem láthatja ismét vendégül, de dolga akadt. A svéd követ azonban úgy vélte, a valós ok inkább az lehetett, hogy Inczédi, szűkszavú ember lévén szívesebben volt egyedül, mint társaságban. Amúgy is komoly hiányosságokat fedezett fel a prefektusnál az etikett terén: sosem ment fel érte személyesen a szállására, ahogy illetet volna, hanem inkább lehívatta magához. Rálamb sokáig gondolkozott, lemenjen-e egyáltalán ilyen sértő invitálásra, vagy sem, de végül úgy döntött, Inczédi nem megsérteni akarja, hiszen egyébként roppant készségesnek mutatkozott. Így az etikett áthágását betudta a prefektus butaságának és bárdolatlanságának (D 60). Nem világos, hogy ebben az esetben valóban csak Inczédi nem ismerte az etikett előírásait, vagy e téren eltérés volt a magyar és a svéd szokások között. Utóbbi sem lett volna szokatlan, amire Kemény János sokat emlegetett bécsi ebédmeghívása szolgált jó példát. Míg Erdélyben az előzetes meghívás után közvetlenül az ebéd előtt illet még egy embert küldeni a meghívotthoz, addig ez Bécsben nem volt szokásban, így a Dietrichstein hercegekhez hivatalos Kemény János hiába várta díszmagyarban a második küldöncöt és végül lekéste az ebédet (Kemény 1980: 116–117).

Az Inczédinél tapasztalt viselkedés Rálambot újabb általánosításra készítette, annak ellenére, hogy aztán több helyen is írta, hogy máshol jól fogadták (D 63, 65, 75) – igaz, az ifjabb fejedelemasszonynak, Báthory Zsófiának is felrótta az etikettben vétett hibáit.⁴¹ A sárospataki prefektussal kapcsolatban írta le a magyarokra szerinte jellemző parasztos gőg (*Bondehögfärd*) fogalmát.⁴² Ez alapos sértés volt, sőt valakit parasztnak titulálni a kora újkori Svédország egyik legdurvább sértésének számított. Jellemző eset történt az 1680-as országgyűlésen: Hans Wachtmeister azt mondja az arisztokrata Mauritz Possénak: „te nem értesz ehhez az ügyhöz, csak annyit, mint egy paraszt.” Ez Possét mértéktelenül felingerelte, hatszáz éves családfáját emlegetve kérte ki magának a kifejezést, míg Wachtmeister ki nem javította: annyit értesz hozzá, mint egy gyerek (Englund 1989: 197, Ankarloo 1983: 242.). És Rálamb nemcsak egyszer él ezzel a jelzővel: a *Kort beskrifning*ben emlegetett parasztos

41 A fejedelemasszony nem kérdezősködött a követnél X. Károly Gusztáv hogylétéről, kíséretét azonban üdvözölte, még mielőtt Rálamb elmondhatta volna köszöntőbeszédét, ami a svéd szerint nyilvánvalóan ellenkezett a bevett szokásokkal (D 72).

42 Jócskán megvan Inczédiben a magyarok parasztos gőgje: D 60, a magyarokra általánosan jellemző a parasztos gőg: KB 17.

szokások átfogóan vonatkoznak a magyar élet minden területére, és sokat elmond a kifejezés értékéről, hogy mellé még a „disznókhöz méltó” jelzőt is hozzáteszi. Ugyancsak ezt a sértést csomagolja a svéd zsellérekkel való állandó összehasonlítás köntösébe.

A reprezentáció csúcspontját mégiscsak a fejedelmi fogadástól várhatta a svéd követ. Azonban már kolozsvári bevonulása sem sikerült: ugyan a távol levő fejedelem felesége és fia (a fejedelemnek szintén megválasztott Rákóczi Ferenc) a közelben, Kolozsmonostoron voltak, de az öreg fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna és a fejedelem tanácsosainak érkezéséig Rálambnak várakoznia kellett. A *Diarium*-ban és a levelezésben ez nem kap különösebben nagy súlyt, ám a *Kort beskrifning*-ben Rålamb kissé sértődötten jegyzi meg, hogy csak a fejedelem udvarmestere kísérte be a városba, mindenféle ünnepélyesség nélkül.⁴³ A napokkal később megtörtént fogadás sem zajlott le zökkenőmentesen. Rålamb ugyanis meglepte az erdélyieket azzal, hogy nem németül, hanem latinul tartotta köszöntőbeszédét. Az erdélyiek ugyanis német köszöntésre számítottak és az udvarmester fel is volt készülve egy német nyelvű válaszbeszéd megtartására, Rålamb azonban felborította az egészet. A helyzetet nem sikerült gyorsan kezelni (a *Kort beskrifning* beszámolója szerint negyed óra is beletelt, míg megoldást találtak), végül – mivel senki nem tudott olyan jól latinul, hogy válaszolhasson – Lorántffy Zsuzsanna magyar nyelvű szavait az udvarmestere fordította németre (KB 16). A helyzet annyira komikusnak tűnt, hogy Rålamb a *Diarium* szerint alig tudta megállni nevetés nélkül (D 70).

A nyelvtudás – mint a fenti példa mutatja – Rålamb szerint nem tartozott a magyarok erősségei közé. Korábban is említ egy embert, akit Rákóczi magyarországi birtokigazgatója, Mednyánszky Jónás rendelt melléje, hogy Lednicrónára kísérje, ám csak mutogatva tudtak kommunikálni, mivel az illető nem beszélt a magyaron kívül más nyelvet (D 52, KB 9). Máshonnan is ismerünk példákat arról, hogy II. Rákóczi György diplomatai nem mindig rendelkeztek kifogástalan latinsággal: Földvári Ferenc konstantinápolyi rezidens arra hivatkozva kérte hazaengedését a Portáról, hogy a magyaron kívül más nyelvet nem beszélt, így nem volt alkalmas a szolgálatra;⁴⁴ a Lengyelországba küldött Sebesi Ferenc mellé pedig Varsóban csatlakozott Rainer János, és elkísérte további útjára, mert megtudta, hogy „ő kegyelme nem derekas deák, sem német nyelvet nem tud.”⁴⁵ Valószínű emellett, hogy a II. Rákóczi Györgyvel Lengyelországba távozott sereg számos képzett embert vitt magával, akik talán nagyobb elismerést válthattak volna ki Rálambból. A magyarok nyelvtudásáról a tíz évvel korábban átutazó Jean de Laboureur nagyon is elismerő véleménnyel volt: szerinte még a falusiak közt is általános a latintudás, maga is beszélt latinul két falusi lánnyal; tizenkét évvel később Edward Browne szintén elismerően emlegette a magyarok latintudását (R. Várkonyi 1987: 56, Browne 1994: 68). Mindenesetre meglepő, hogy az erdélyiek a latin nyelvvel kerültek bajba, és végül németül köszöntötték a követet, hiszen a német nyelvtudás sokkal ritkább volt a fejedelmi admi-

43 KB 15. vö. D 67, Rålamb levele Sten Bielkének (Gyulafehérvár, 1657. ápr. 14/24.) RA Bielkesamlingen E 2020.

44 Földvári Ferenc levele II. Rákóczi Györgyhez (Konstantinápoly, 1651. ápr. 13.) MHHD XXIII. 51.

45 Rainer János levele II. Rákóczi Györgyhez (Varannó, 1655. dec. 29.) MHHD XXIII. 277.

nisztrációban, mint a latin (a szász lakosságból viszonylag ritkán került valaki ilyen pozícióba, valószínű, hogy az udvarmester sem szász származása miatt tudott németre tolmácsolni, hiszen akkor Rålamb nem használná a „fordította, amennyire képes volt rá” kitételt – KB 16). A harmincéves háború alatti svéd–erdélyi szövetség alkalmával Lennart Torstensson folyamatosan azt kérte, hogy ne csak latinul, hanem németül is tudó diplomatát küldjenek hozzá, hogy a tanácskozásokhoz ne legyen szükség tolmácsra,⁴⁶ – vagyis ez esetben a svéd hadvezér tett bizonyosságot hiányos latintudásáról. Végül megjegyzendő, hogy a nyilvános fogadást követő magánbeszélgetés kapcsán Rålamb nem számol be semmiféle nyelvi problémáról, holott azon nem vett részt tolmács, csak a fejedelemszóny, a locumtenens, egy fejedelmi tanácsos és egy marsall (D 70–71). Valószínűnek tarthatjuk, hogy a fogadáson tapasztalt nyelvi problémát Rålamb némileg felnagyította.

A nyelv fontos szerepet játszott a havasalföldiekről kialakított képében is. Mikor átlépte a határt, az első román faluban meglepetve tapasztalta, hogy a lakosok, „latinul beszélnek, férfiak és nők egyaránt, csak a kiejtés volt némileg romlott. Ezek az ősi és valódi római kolóniák leszármazottai. Mindnyájan úgy meg voltak hatódva, hogy azt leírni sem lehet, azt mondták, még sosem volt szerencsájük másokkal az ő anyanyelvükön beszélni, és mi sem voltunk kevésbé meglepve, hogy a latint anyanyelvként hallottuk beszélni, az egész úgy tűnt számunkra, mintha a régi rómaiak körében lennének.” (D 83) A román és a latin nyelv összehasonlítása régi hagyomány volt az utazók körében. Hiltebrandt még példákkal is illusztrálta a hasonlóságot, melyek értékéből mit sem von le az a tény, hogy azokat Johannes Tröster *Das Alt- und Neue Daciájából* vette át,⁴⁷ annál inkább az, hogy nem sokkal később elpanaszolja: nem tudott teológiai kérdésekről vitatkozni egy Erdélyben megismert román pópával, mert az nem értett latinul (Hiltebrandt 1937: 79). Hiltebrandt példáiból jól látszik, hogy a két nyelv valóban hasonlít egymásra, ám nehéz lenne őket összetéveszteni. Különös emellett, hogy Rålamb már korábban is találkozott románokkal: paraszttal a Királyhágó környékén, illetve az Erdélybe küldött moldvai követtel (D 66, 73), de nem említette, hogy anyanyelvük latin lett volna (igaz, nem feltétlenül hallhatta őket anyanyelvükön beszélni). Még ennél is különösebb: Constantin^a erban titkáráról megjegyezte, hogy az meglehetősen jól beszélt latinul – holott előző kijelentései alapján neki is ez kellett, hogy legyen az anyanyelve (D 84). Felmerül a kérdés, Rålamb vajon nem azért hallotta-e a román nyelvet először latinnak, mert fejében ott élt a románok és rómaiak közt hagyományosan feltételezett rokonság. Ez az élmény a későbbiekben tompulhatott, így nem meglepő, hogy a fejedelmi titkár latinságát már önkéntelenül megdicsérte (hiszen az nem természetes) és az a tétel, miszerint a havasalföldiek valamiféle romlott latint beszélnek, a *Kort beskrifning*ben már nem is kapott helyet.

⁴⁶ Lennart Torstensson levele I. Rákóczi Györgyhez (Königsfeld, 1645. ápr. 27.) RA Oxenstiernasamlingen E 1023 fasc. 1643–1645 fol. 115r.

⁴⁷ Hiltebrandt 1937 73. (Cum ai dormit = Quomodo dormivisti, Manunke = Manduca, Be = Bibe) vö. Franz Babinger jegyzetével Uo. 209. 2. jegyzet

Tárgovi^otén a követet pompás fogadtatásban részesítették. A város határától nem messze Constantin^a erban várta – harminc századnyi lovasával és a néhány száz nemessele – és az üdvözlő beszédek után a fejedelem saját kocsijába ültette. A másnapi hivatalos fogadáson jelen volt a fejedelmi tanács, a főpapok, a bojárok színe-java. A rákövetkező napon pedig Constantin^a erban hatalmas lakomát rendezett vendége tiszteletére, mely reggel tíztől este fél hétig tartott és amelyen a svéd követet az udvariasság minden jelével elhalmozták. Először ugyan – Havasalföld szokásainak megfelelően – a török szultán egészségére voltak kénytelenek inni (amiért Constantin^a erban nem győzött szabadkozni), de ezt kompenzálták azzal, hogy X. Károly Gusztáv egészségére kétszer is ürítették poharukat. Mikor Rålamb bejelentette távozását, a fejedelem kétszer megcsókolta és az ajtóig kísérte, amit a svéd követ kitüntető udvariasságként könyvelt el. Hazafelé mentében a fejedelem marsalljai, udvari emberei és zenészei kísérték. A havasalföldi udvar oly nagy tiszteletet mutatott a svéddek irányában, hogy Rålamb feljegyzései szerint amikor titkára, Klingen elvonult dolgát végezni, két ezüstbotos marsall kísérte az e célra felállított sátorhoz és kívül várták mosdótállal és törülközővel, míg kijött (D 83–87). A svéd követ anynyira meg volt elégedve, hogy a havasalföldi fogadást részletesen megírta a *Kort beskrifning*ben is, nem hallgatva el a legutóbbi részletet sem, sőt megemlítve, hogy Constantin^a erban kijelentette: szeretné, ha Svédország olyan közel lenne Havasalföldhöz, mint Erdély, akkor neki sokkal jobb dolga lehetne (KB 23). Még az erdélyi tárgyalásokról szigorúan csak a tárgyalt ténykérdéseket érintő Klingen is részletesen beszámol a tárgovi^otei lakomáról, megemlítve a svédbarát érzelmeket, melyekkel Constantin^a erban elárasztotta vendégeit.⁴⁸

Jonas Snees Rålamb románokkal szembeni szimpátiáját egyértelműen a nyelvnek tulajdonítja, úgy véli, mivel a svéd követ a római civilizáció örökösének tartja őket, többet elnéz nekik, mint a különös és ismeretlenül hangzó nyelvet beszélő, ilyesféle ősökkel nem dicsekvő magyaroknak (Snees 2001: 16–17). A következtetés megalapozottnak tűnik, ám nem sikerül meggyőzően megválaszolnia a maga által feltett kérdést, hogy ennek analógiájára a görögökkel szemben miért nem érzett Rålamb hasonló vonzalmat. Valószínűnek tartom, hogy inkább az előzőekben ismertetett nagy – a havasalföldi fejedelem részéről nagyon is konkrét politikai okokkal motivált – vendégszeretet volt az, amelyik a havasalföldi népet sokkal kedvesebbé tette Rålamb szemében a magyarnál. Ezért volt hajlandó az ország nyomorúságos állapota mögé nézni és a tapasztalt szegénység indokait keresgélteni – amit például a hajdúvidékek esetében nem tett meg, holott azok helyzetét is döntően befolyásolta az oszmán határ közelsége és az onnan állandóan várható portyák. Nem csoda, hogy a *Kort beskrifning*ben található rövid összefoglalásában a románok udvariasságát emlegeti, míg a római származás teóriájáról nem tesz említést (KB 23).

* * *

Láttuk tehát, milyen képet rajzol Claes Rålamb szövegeiben Európa délkeleti részének népeiről, ez a kép miképpen alakul az egyes szövegek között, időnként még azt is, hogyan alakítja ki a svéd követ sztereotípiáit egyetlen esetből levont általános következtetések segítségével.

A magyarországi és havasalföldi viszonyokat Rålamb keményebb kritika alá veti, mint azon területeket, melyeken korábban utazott át. Rendszeresen minősíti nemcsak a megismert embereket, de rajtuk keresztül egész népeket, többször hallunk (különösen a *Kort beskrifningben*) arról, milyenek a magyarok vagy a havasalföldiek, míg soha nincs olyan megjegyzése, mely a cseheket vagy az osztrákokat egységesen minősítené. Ugyancsak feltűnő, hogy az oszmán vazallusállamok lakosságából milyen mértékben emeli ki az erdélyi szászságot. A Rålamb által otthoniként értelmezett nyugat-európai kultúrához sokkal közelebb álló életmódjukkal és normáikkal személyükben végre valami ismerőse talál a számára nehezen értelmezhető (illetőleg nagyrészt elmaradottként értelmezett) erdélyi világban. Adódik hát a következtetés: valahol Bécs és Pozsony között húzódik valamilyen kulturális határ a svéd diplomata számára, ott, ahol már új ruházatot kell beszerezni ahhoz, hogy a feltűnést kerüljük, ahonnan kezdve nyelvi problémák adódnak, ahol már nem használnak vajat a sütéshez és így tovább. Rålambnak nyilvánvalóan van némi egzotikum-élménye, amire feltehetőleg előre fel is készült, ezzel felerősítve a helyszínen tapasztalt idegenség-érzetet. Az elemzés során láthattuk, miképpen reagált Rålamb arra, hogy az Erdélyben és Havasalföldön talált viszonyok nem egyeztek elvárásaival. A svéd követ parasztosnak találta az ottani nemességet, akiknek fogalmuk sincs arról, hogyan öltözik, hol lakik, miben utazik, hogyan viselkedik egy igazi nemesember. Normái egyértelműen nyugat-európaiak, és a nyugat-európai barokkot képviselik. Számon kéri Erdélyen mindazt, amit hazájában, illetve korábban nyugat-európai peregrinációja során elsajátított, és ami az institucionalizált fogyasztási kényszer kategóriájában foglalható össze: a reprezentáció teljes kelléktárát az ezüst étkészletektől, a visszafogott fűszerhasználattól, a franciás divatú öltözködésen, az elegáns kocsikon és a barokk palotákon keresztül a bőrtapétával borított falakig és a francia etikett által meghatározott viselkedésformákig.

Annál is érdekesebb mindez, mivel a 17. század elején Svédországgal szemben is fogalmazódott meg számos hasonló (sőt, súlyosabb) kritika, mint amit ő ír a vazallusállamok lakóiról. Peder Galt dán diplomata különösen kritikus lerása a 1620-as évekből ismert példa: Svédországon keresztülutazva kevés kultúrát és nagy nyomorságot talált. Rossz lakások, rossz táplálék, járhatatlan utak, paraszti primitivitás kísérte útját, nem volt rá lehetősége, hogy megvédje magát a csöcseléktől, minden napos erőszak, iszákosság, dögvész, éhnség az, amit látott. Mintha az egész hely el lett volna átkozva (Runeby 1983: 205–207). A nagy külpolitikai sikerek, a gazdasági-társadalmi változások hatására azonban Svédországban valami megváltozott. Bár téves információt közölt, de a közvélekedésről alighanem pontosan tudósított Georg Kraus segesvári szász krónikaíró. Ő ugyanis az 1650-es években azt írja, hogy Svédország csak azóta szerzett tekintélyt és hírnevet magának, mióta az ellenreformáció elől menekülő német urak ott letelepedtek és elkezdtek téglából és

cserépből építkezni, mert addig a svédek csak fából építkeztek (Kraus 1994: 108). Az északi királyság a század közepére elérte, hogy már ő lehessen kritikus másokkal szemben. Per Brahe már az 1630-as években Finnország civilizálására dolgozott ki javaslatot (Runeby 1980), és az 1640-es években megérkezett a francia divat, a luxus-fogyasztás társadalmi elvárássá vált. Hogy ez mennyire gyorsan történt, azt jelzi Claes Rålamb eddig követett leírása: miután nyugat-európai peregrinációja alatt megismerkedett az igények magas szintjével, majd (bár Krisztina udvarától távolmaradt) Svédországban is hasonló tapasztalt, az 50-es évek végén már Európa minden részén ezt várta el és a tőle való elmaradást éles nyelvvel kritizálta.

Mindezek mellett nem szabad Rålamb hibájába esnünk és egyetlen példa alapján messzemenő következtetéseket levonnunk egy teljes nép látásmódjáról. Harbsmeier modellje annyiban mindenképpen érvényes, hogy a svéd utazó által nyújtott képet az a kultúra determinálja, melyből érkezett. Azonban azt a kérdést, mennyire jellemző erre a kultúrára Rålamb véleménye, csak több, hasonló korszakból származó utazó összehasonlító elemzésével tudhatnánk meg.⁴⁹

FORRÁSOK

Riksrådet (RA)

Diplomatica

Germanica

Vol. 282. Residenten Kleihes bref til K: Mt 1656.

Vol. 283 Kleihes brev 1657

Turcica

Vol. 2. Envoyéerne Clas Rålamb och Gotthard Vellings bref till Kongl. Maj:t 1657

Vol. 3. C. Rålamb's berättelse om sin beskickning till Turkiet 1657–1658

Vol. 95. Sveriges förhandlingar med Turkiet 1631–1796

Turcica bihang Transsylvania

Vol. 1. [Handlingar rörande fördrag, alliansförslag, förhandlingar samt diverse]

Bielkesamlingen

E 2020 Skrivelser till riksskattmästaren Sten Bielke och hans maka (Claes Rålamb)

Matthias Biörenklous samling

vol. 7. Bref och handlingar till och ifrån Regerings R. Biörenklou 1652 (E 3260)

Oxenstiernasamlingen

E 1023 Bref till Johan Axelsson Oxenstierna Gen. Torstenson 1641–1645

⁴⁹ Nem sokkal Rålamb előtt, 1651–52 fordulóján Erdélyben járt egy másik svéd nemesúr, Bengt Skytte (utazásának háttéréről lásd Runeby 1963). Jelentéseiben [kiadása: EÉKH I. 195–213., havasalföldi jelentése kiadatlan: Bengt Skytte levele Matthias Biörenklouhoz (Tärgovite, 1652. febr. 20.) RA Matthias Biörenklous samling vol. 7. (E 3260) fol. 528r–v.] nagyon pozitív képet festett Erdélyről, kiemelve a fejedelem gazdagságát. Vonzó témának mutatkozna a Rålamb és Skytte által leírtaknak összevetése, erre azonban nincs lehetőség, mert utóbbi jelentéseiben kizárólag a diplomáciai tárgyalásokat és a Rákócziak – Svédország számára nagyon kedvező – politikai terveit ismerteti, gyakorlatilag szót sem ejtve az elemzésünk tárgyát képező kulturális jelenségekről.

Uppsala Universitetsbibliotek (UUB)

N 439. Klingen, Jonas: *Hans Kongl. Maj:ts. Alegation till Turkiske hofvet vti een summa för fattat.* fol. 140–153.

U 281. Förteckning öfver Claes Rålamb's bibliotek

Apor Péter 1982: *Metamorphosis Transylvaniae*. In: Bitskey István (szerk.) *Magyar emlékirók 16–18. század.* Budapest, 585–694.

Ba³aban, Jerzy 1990: Ba³aban György úrnak, Trembowelszk szarostzájának követi naplója, akit a Felsőes Király 1643-ban nagyságos Rákóczy György erdélyi fejedelem esküvőjére követségbe küldött, rövid útleírással és a magyar szokásokkal. In: Várkonyi Gábor (szerk.) *II. Rákóczi György esküvője.* /Régi magyar történelmi források 2./ Budapest, 13–45.

Bethlen Miklós 1980: Élete leírása magától. In: V. Windisch, Éva (szerk.) *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* /Magyar remekírók/ Budapest, 399–981.

Browne, Edward 1994: Edward Browne észak-magyarországi és Duna menti utazása 1669-ben. In: Gömöri György (szerk.) *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737).* Budapest, 64–74.

ÉÉKH = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdély és az északkeleti háború I–II.* Budapest, 1890–91.

EOE XI. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XI. 1649–1658.* /Monumenta Hungariae Historica. Ser. III./ Budapest, 1886

Frölich, David 1643–44: *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium hoc est viatorum.* Ulmæ

Hiltebrandt, Conrad Jacob 1937: Babinger, Franz (Hrsg.) *Conrad Jacob Hiltebrandt's dreifache swedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658).* /Historiska handlingar, 3/1./ Leiden

Kraus, Georg 1994: *Erdélyi krónika 1608–1665.* Ford., kiad. Vogel Sándor. Budapest

Kemény János 1980: Kemény János önéletírása. In: V. Windisch, Éva (szerk.) *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* /Magyar remekírók/ Budapest, 7–310.

MHHD XXIII. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez.* (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria 23.) Budapest, 1874.

Molbech, Christian 1844: Bidrag till Dronning Christinas, det svenske Hof's og Corfitz Ulfeldts Historie, i Aarene 1651–55, af Peder Juuls utrykte Breve till Charisius. *Historisk Tidsskrift (København)* 5. 269–408.

Rålamb, Claes 1679: *Kort Beskriffning om thet som wid then Constantinopolitanske Resan är föreluppit, Huruledes Kongl. May:tz anförtrödde Åbrender äro förrättade, samt uti hwad wilkor then Turkiske Staten widh samma Tjdh befans.* Stockholm

Rålamb, Claes 1963: *Diarium under resa till Konstantinopel 1657–1658.* /Historiska handlingar, 37/3./ Utg. av Christian Callmer. Stockholm

SRP X. = Bergh, Severin: *Svenska riksrådets protokoll X: 1643, 1644.* /Handlingar rörande Sveriges historia. III. serien/ Stockholm, 1905, Norstedt.

Terlon, Hugues de 1753–54: *Ridderens Terlons historiske Merkværdigheder, Kongen af Frankrig overgivne, som en Rapport om hans Underhandlingar ved de Danske, Svenske og Pohlske Hoffer fra Aaret 1656. til 1661. I–II.* Af Fransk paa Dansk oversat, og med adskillige historiske Anmerkninger oplyste ved A.S. Dellgast. København

HIVATKOZOTT IRODALOM

Anderson, Matthew Smith 1993: *The Rise of Modern Diplomacy 145–1919.* London–New York

Ankarloo, Bengt 1983: Europe and the Glory of Sweden. The Emergence of a Swedish Self-Image in the Early 17th Century. In: Rystad, Göran (red.) *Europe and Scandinavia: Aspects of the Process of Intergration in the 17. Century.* /Scandinavian University Books–Lund Studies in International History/ Lund, 237–244.

Arne, Ture J. 1927: De äldre förbindelserna mellan Sverige och Turkiet. *Hävd och Hembygd* 2. 36–48.

Arne, Ture J. 1952: *Svenskarna och Österlandet.* Stockholm

- Asker, Björn 2000: Claes Rålamb. In: *Svensk Biografisk Lexikon*. Bd. 31. Stockholm, 168–173.
- Björkman, Walther 1932: Die schwedische-türkischen Beziehungen bis 18. In: Menzel, Theodor (Hrsg.) *Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag 26. Mai 1932*. Leipzig, 9–23.
- Brendemoen, Bernt 1987: Some Remarks on Claes Brodersson Rålamb and his Contemporaries. In: Ehrensward, Ulla (ed.) *Turcica et Orientalia. Studies in Honour of Gunnar Jarring on His Eightieth Birthday 12 October 1987*. /Swedish Research Institute in Instabul Transactions 1./ Stockholm, 9–18.
- Burke, Peter 2000: Directions for the History of Travel. In: Andersson, Lars M. et al. (red.) *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*. Lund, 177–198.
- Doba Dóra 1999: Német utazók Magyarországon a 18. században. *Világtörténet Ősz-Tél* 28–41.
- Eliasson, Pär 1993: Apodemik: Resandets och reseskildringens teori och metod. In: Sundin, Bosse (red.) *Från hermetism till rationell distribution. Föredrag vid svensk idéhistorisk konferens 1992*. /Idéhistoriska skrifter, 14./ Umeå, 33–46.
- Englund, Peter 1989: *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm
- Fejérdy Gergely 1999: 18. századi francia anyanyelvű utazók Magyarországon. *Világtörténet Ősz-Tél* 42–56.
- Gelléri Gábor 1996: Egy francia, aki Londonba érkezik... (London a XVIII. századi francia utazók szemében). *Sic Itur ad Astra* 1–3. 114–138.
- Hajós József 1997: Frölich Dávid. *Magyar Könyvszemle* 113. 16–32.
- Harbsmeier, Michael 1982: Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen. Überlegungen zu einer historisch-antopologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. In: M'czak, Antoni-Teuteberg, Hans Jürgen (Hrsg.) *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. /Wolfenbütteler Forschungen 21./ Wolfenbüttel, 1–31.
- Jarring, Gunnar 1984: Vidgad horisont. In: Ekstrand, Gudrun (red.): *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*. Stockholm, 137–151.
- Jarring, Gunnar 1986: Claes Brorsson Rålamb. 16-talsresenär, diplomat och kulturpersonlighet. *Meddelanden (Svenska Forskingsinstitut i Istanbul)* 11. 29–44.
- Jespersen, Leon, 1997: Statuskonsuntion og luksuslovgivning i Danmark og Sverige i 16-talet – en skitse. In: Nilsson, Sten Åke-Ramsay, Margareta (red.) *16-talets ansikte*. /Symposier på Krapperups slott 3./ Nyhamnsläge, 169–195.
- Karlson, William, 1945: *Ståt och vardag i stormaktstidens herremanshem*. Lund
- Kármán Gábor 2000: A fejedelem és a svédek. Lennart Torstenson emlékirata I. Rákóczi György 1645-ös hadjáratáról. In: Takács Péter (szerk.) *Fejedelmek – forradalmak – vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből*. /Erdélytörténeti könyvek 3./ Debrecen, 115–160.
- Kármán Gábor 2001: Svéd diplomácia a Portán 1657–1658. Claes Rålamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége. *Sic Itur ad Astra* 12. 1–2. 53–85.
- Kósa János 1942: *II. Rákóczi György*. /Magyar életrajzok/ Budapest
- Kovács András 2000: I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: Tamás Edit (szerk.) *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára II.*. /A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei 41./ Sárospatak, 63–96.
- Kovács Sándor Iván 1971: Justus Lipsius és a magyar késő-renaisszánsz utazási irodalom. *Helikon* 428–435.
- Kovács Sándor Iván 1988: A régi magyar utazási irodalom az európai utazásméleti művek tükrében. In: *Uő: Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Budapest, 95–2.
- Kulcsár Krisztina 1996: 18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785). *Sic Itur ad Astra* 1–3. 83–113.
- Kulcsár Krisztina 2001: *II. József császár utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Doktori disszertáció. Kézirat, ELTE BTK.
- Kürti László 1983: The Ungaresca and Heyduck Music and Dance Tradition of Renaissance Europe. *The Sixteenth Century Journal* 14. 1. (Spring) 63–104.
- M'czak, Antoni 1995: *Travel in Early Modern Europe*. Cambridge

- McDonald, Maryon 1993: The Construction of Difference. An Anthropological Approach to Stereotypes. In: MacDonald, Sharon (ed.) *Inside European Identities. Ethnography in Western Europe*. Oxford 219–236.
- Montanari, Massimo 1996: *Éhség és bőség. Az európai táplálkozás kultúrtörténete*. /Európa születése/ Ford. Kövendy Katalin. Budapest
- Neuber, Wolfgang 2000: Grade der Fremdheit. Alteritätskonstruktion und *experientia*-Argumentation in deutschen Türca der Renaissance. In: Guthmüller, Bodo–Kühlmann, Wilhelm (Hrsg.) *Europa und die Türken in der Renaissance*. /Frühe Neuzeit 54./ Tübingen, 249–265.
- Pavercsik, Ilona 1996: David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. *Magyar Könyvszemle* 112. 292–319, 429–450.
- Péter Katalin 1988: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In Makkai László–Szász Zoltán (szerk.) *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*. 3. kiad. Budapest, 617–783.
- Péter Katalin 2000: Lorántffy Zsuzsanna. In: Tamás Edit (szerk.) *Lorántffy Zsuzsanna album*. /Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei 39./ Sárospatak, 7–67.
- Revera, Margareta 1984: En barock historia. Om den svenska 16-talslyxen och dess plats i samhällsomvändningen. In: Ekstrand, Gudrun (red.) *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*. Stockholm, 113–135.
- Revera, Margareta 1988: The Making of a Civilized Nation. Nation-Building, Aristocratic Culture and Social Change. In: Losman, Arne–Lundström, Agneta–Revera, Margareta (ed.) *The Age of New Sweden*. Stockholm, 13–131.
- Ring Orsolya 2001: Thurzó Imre neveltetése. *Sic Itur ad Astra* 12. 1–2. 33–51.
- Rouillard, Clarence Dana 194: *The Turk in French History, Thought and Literature (152–166)*. /Études de littérature étrangère et comparée 13./ Paris
- Runeby, Nils 1963: Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651. *Scandia* 29. 36–382.
- Runeby, Nils 198: Ett fostrat folk. Till frågan om Per Brahe och den nationella kulturen. In: Westin, Gunnar T. (red.) *Braheskolan under fyra sekler*. Visingsö, 7–17.
- Runeby, Nils 1983: Barbarei oder Zivilität? Zur Entwicklung einer organisierten Gesellschaft in Schweden im 17. Jahrhundert. In: Rystad, Göran (red.) *Europe and Scandinavia: Aspects of the Process of Intergration in the 17. Century*. /Scandinavian University Books–Lund Studies in International History/ Lund, 203–218.
- R. Várkonyi Ágnes 1987: *A rejtőzködő Murányi Vénus*. /Labirintus/ Budapest
- Scheidegger, Gabriele 1993: *Perverses Abendland – barbarisches Russland. Begegnungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Schatten kultureller Missverständnisse*. Zürich
- Snees, Jonas 2001: *Barbarer och romerska ättlingar. Turkar och andra folk i en svensk 1600-tals diplomats dagbok*. Kiadatlan C-dolgozat. Historiska Institutionen vid Uppsala Universitet.
- Stagl, Justin 198a: Der wohl unterwiesene Passagier. Reisekunst und Gesellschaftbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Krasnobaev, Boris I.–Robel, Gert–Zeman, Herbert (Hrsg.) *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*. /Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen im Mittel- und Osteuropa 6./ Berlin, 353–384.
- Stagl, Justin 198b: Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung von Humanismus bis zur Aufklärung. In: Rassem, Mohamed–Stagl, Justin (Hrsg.) *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16–18. Jahrhundert. Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel, 25–27. September 1978*. /Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik 1./ Paderborn etc., 131–24.
- Stagl, Justin 1995: *A History of Curiosity. The Theory of Travel 155–18*. /Studies in Anthropology and History 13./ Chur
- Sudár Balázs–Csörsz Rumen István 1996: „*Trombita, rézdob, tárogató...*” A török hadizene és Magyarország. Enying
- Övićicka, Elçbieta 1997: Den diplomatiska trafikerna mellan Sverige, Tatariet och Osmanska riket från Gustav Vasas tid till Karl XII. In: Bostrom Andersson, Rut (red.) *Den nordiska mosaiken. Språk- och kulturmöten i gammal tid och i våra dagar. Humanistdagarna vid Uppsala Universitet 1997*. Uppsala, 291–305.
- Szabó Miklós–Tonk Sándor 1992: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. /Fontes rerum scholasticarum 4./ Szeged

- Tommos, Sören 1980: *The Diplomatica Collection in the Swedish National Archives*. /Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 5./ Stockholm
- Toscani, Ignazio 1980: Etatisches Denken und erkenntnistheoretische Überlegungen in den venezianischen Relazionen. In: Rassem, Mohamed–Stagl, Justin (Hrsg.) *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornemlich im 16–18. Jahrhundert. Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel, 25–27. September 1978*. /Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik 1./ Paderborn etc., 111–13.
- Tóth István György 1998: A magyar művelődés a kora újkorban. In: Kósa László (szerk.) *Magyar művelődéstörténet*. /Osiris tankönyvek/ Budapest, 136–203.
- Tüdös S. Kinga 1998: *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*. Kolozsvár
- Warmholtz, Carl Gustaf 1782–1817: *Bibliotheca historica Sveo-Gothica*. I–XV. Stockholm/Upsala
- Wibling, Carl 1891: *Carl X Gustaf och Georg Rákóczy II*. Lund
- Winberg, Ola 2000: Márten Törnhielm och den europeiska resan. Reseberättande under 16-talet. In: Hodacs, Hanna–Karlsson, Åsa (red.) *Från Karakorum till Siljan. Resor under sju sekler*. Lund, 98–126.